

SOÚ

Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti

Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková

Tuto práci recenzovali:
Mgr. Martin Hájek, Ph.D.
Mgr. Ladislav Toušek

Vypracování této stati bylo podpořeno juniorským badatelským grantem GA AV ČR „Sociální distancce ve stratifikačním prostoru ČR“ (reg. n. B700280603). Studie byla rovněž podpořena Výzkumným záměrem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505.

Rády bychom poděkovaly zejména Jiřímu Šafrovi za jeho cenné připomínky a podporu, dále vypravěčům za jejich ochotu a také recenzentům za cenné připomínky.

Obsah

Abstrakt	7
Abstract	8
Abstrakt	9
1. Úvod	11
2. Metoda výzkumu (Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková)	14
2.1. Hlubkové rozhovory – vytváření dat a jejich analýza	14
2.2. Kvalitativní analýza médií	17
3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti.	
Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore?“ (Kateřina Vojtíšková)	19
3.1. Vnímání hierarchií ve společnosti	19
3.2. Vnímání zaslouženosti postavení v sociální hierarchii	20
3.3. Oni, kteří jsou „dole“	21
3.3.1. „Bezdomovci“	22
3.3.2. „Romové“	26
3.3.3. „Nezaměstnaní“	32
3.4. Oni, kteří jsou „nahore“	35
3.4.1. „Politici“	35
3.4.2. „Finanční špičky“ – „velkopodnikatelé“	37
3.4.3. „Elity“	40
3.5. My, kteří jsme „normální, slušní lidé“	43
3.6. Rozdíly mezi lidmi a spravedlnost: „Žít je nespravedlivé“	46
3.7. Závěr	49
4. Vnímání a konstruování sociální třídy a zařazování se do třídy (Marta Kolářová)	52
4.1. Kvalitativní výzkum třídy a třídní identity: konec třídy?	52
4.2. Co evokuje pojem třída: nezájem či odpor	54
4.3. Jak se definuje a pozná třída, co je principem rozvrstvení: znát profesi nestačí	56
4.4. Rozvrstvení společnosti do tříd a definice jednotlivých segmentů: chudí, normální a zbohatlíci	61
4.5. Porovnání tříd a rozvrstvení dnes a za minulého režimu: reflexe růstu nerovností	65
4.6. Sebezařazení do třídy: střed, nebo pracující?	66
4.7. Shrnutí a závěr: post-komunistický diskurz	68

5. Sociální třída v médiích: relikť třídního boje, nebo zamlžený koncept? (Marta Kolářová)	71
5.1. Ideologický, sociálně inženýrský rámeč	71
5.2. Rámeč popisný, analytický	74
5.3. Shrnutí	79
6. Diskuse a závěry (Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková)	81
Literatura	85
Příloha 1: Tematická osnova	87
Příloha 2: Abecední seznam vypravěčů a vypravěček	89
Příloha 3: Zdroje dat z médií	90
Shrnutí	91
Summary	94
Zusammenfassung	97
O autorkách	101

Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti

Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková

Abstrakt

Text se zabývá tím, jak lidé v rozhovorech re-konstruují nerovnosti mezi sociálními kategoriemi v české společnosti a jak vymezují hranice mezi nimi. Zkoumáme, jak běžní lidé rozumí nerovnostem, jaké přisuzují charakteristiky, nároky, oprávnění, ocenění členům různých sociálních kategorií, jak se proti nim vymezují, od kterých kategorií se distancují a s kterými skupinami se identifikují. Empirickým základem analýzy jsou přepisy hloubkových rozhovorů s celkem 30 muži a ženami různého vzdělání a sociálního postavení pracujícími v Praze či Liberci. Autorky se zaměřují na kategorie, které byly vypravěči identifikovány jako „ti dole“, „ti nahoře“, „normální“. Součástí je i analýza toho, zda lidé ve společnosti identifikují konkrétní sociální třídy. Dále zkoumají, které kategorie a uskupení jsou považovány za uznání-hodné, které jsou zneuznávané a jak toto hodnocení vypravěči vysvětlují, legitimují. Interpretace se zaměřuje na symbolickou diskurzivní konstrukci daných kategorií, způsoby, jakými kategorie reprezentují a jakou vlastní identitu tím konstituují. Výsledná sociální identita vypravěčů je charakterizována do velké míry morálně. Analýza kvalitativních rozhovorů je doplněna o zkoumání pojmu sociální třída a jejích souvislostí v současných českých mediálních diskurzích.

Klíčová slova

nerovnosti, sociální struktura, sociální distance, kategorizace, sociální třída, média, elity, symbolické hranice, sociální kategorie, sociální identita, kvalitativní výzkum

The Perception and Construction of Social Distance in Czech Society

Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková

Abstract

This text focuses on how people construct inequalities in Czech society and how they define social categories and the boundaries between them. It presents an analysis of how ordinary people interpret inequalities, what characteristics, rights, and authority they assign to and their assessment of different social categories, and how people distinguish and distance themselves from or identify with these categories. Empirically the analysis is based on transcriptions of in-depth interviews that were conducted with thirty men and women with various educational backgrounds and social statuses who are working in Prague or Liberec. The authors focus on the categories that were identified as 'those at the bottom', 'those on top' and 'normal' people. Their analysis also examines whether people identify individual social classes. They examine which categories and groups are recognised and which are not, and how the narrators explain and legitimise their assessments. The interpretation focuses on the symbolic construction of given categories, the ways in which people represent categories, and how in this way they construct their own identity. The resulting social identity of the narrators is characterised largely in moral terms. The analysis of qualitative interviews is accompanied by an analysis of the concept and of social class and its context in contemporary Czech media discourse.

Keywords

Inequalities, social structure, social distance, categorisation, social class, media, elites, symbolic boundaries, social categories, social identity, qualitative research

Wahrnehmung und Schaffung sozialer Distanz in der tschechischen Gesellschaft

Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková

Abstrakt

Der Text befasst sich mit der Frage, wie Menschen in Gesprächen Ungleichheiten zwischen sozialen Kategorien in der tschechischen Gesellschaft rekonstruieren und wie sie die Grenzen zwischen diesen Kategorien definieren. Wie sie Ungleichheiten verstehen, welche Merkmale, Ansprüche, Rechte und Bewertungen sie den Angehörigen der verschiedenen sozialen Kategorien zuschreiben, wie sie sich gegen Kategorien abgrenzen oder sich von diesen distanzieren bzw. sich mit diesen identifizieren. Empirische Grundlage der Analyse sind die Protokolle eingehender Gespräche mit insgesamt 30 Männern und Frauen unterschiedlicher Bildung und sozialer Stellung, die in Prag bzw. Liberec tätig sind. Im Text befassen wir uns mit den Kategorien, die als „die da unten“, „die da oben“ und „die Normalen“ identifiziert wurden. Gleichfalls wird analysiert, ob die Menschen in der Gesellschaft konkrete soziale Klassen identifizieren. Wir untersuchen, welche Kategorien und Gruppierungen als aner kennenswert angesehen werden, welchen die Anerkennung verweigert wird und wie die Gesprächspartner diese Wertung erläutern und legitimieren. Die Interpretation befasst sich mit der symbolischen diskursiven Konstruktion der gegebenen Kategorien, der Art und Weise, in der die Gesprächspartner die Kategorien repräsentieren und welche eigene Identität sie damit konstituieren. Die sich ergebende soziale Identität der Gesprächspartner wird in erheblichem Maße vom moralischen Standpunkt charakterisiert. Die Analyse der qualitativen Gespräche wird ergänzt um eine Untersuchung des Begriffs soziale Klasse und dessen Zusammenhänge in tschechischen Mediendiskursen.

Schlüsselworte

Ungleichheiten, soziale Struktur, soziale Distanz, Kategorisierung, soziale Klasse, Medien, Eliten, symbolische Grenzen, soziale Kategorie, soziale Identität, qualitative Untersuchung

1. Úvod

Následující texty jsou inspirovány proudem zkoumání v sociálních vědách, které se věnuje kulturním aspektům nerovností, stratifikace a rozdělení společnosti a využívá k tomu kvalitativní metody. [Bott 1971(1957); Lamont 1992, 2000; Savage et al. 2001; Savage 2005]

Výzkum sociálních nerovností a hierarchií se po tzv. kulturním obratu rozšířil o sociální a kulturní dimenze, které byly v převládající stratifikační analýze od 70. let opomíjeny. Kultura a sociální struktura se nyní opět chápou jako nevyhnutelně propojené. Kultura se rozumí jako jádru produkce materiálních vztahů (rozdílů a nerovností) a výzkumníci by měli určit hlavní dimenze rozdílů a u těch sledovat propojení se sociálním uspořádáním v různých kontextech [Bottero, Irwin 2003: 464]. Nutným se stává výzkum procesů, kterými se re-produkují rozdíly ve společnosti, což znamená zajímat se také o symbolické hodnocení a interakce mezi lidmi jako nositeli mnoha sociálních identit (za nejdůležitější bývají považovány třída/sociální pozice, gender, rasa/etnicita), které se spolupodílí na umísťování ve společnosti [Bottero 2005; Bottero, Prandy 2003; Payne 2000].

Zkoumání vztahů-relací a interakcí představuje alternativní přístup ke strukturální analýze, při němž se blízkost či vzdálenost sociálních skupin neurčuje příslušností k určitým sociálním kategoriím (sociální třídě, genderu, rase/etnicitě atd.), ale hustotou vztahů, které lidé jako nositelé určitých sociálních identit reálně navazují nebo by byli ochotni navázat (přátelství, partnerství atd.) [Bottero 2005]. Konceptualizace sociálního uspořádání v tomto případě vychází z představy společnosti jako materiálně i symbolicky diferencovaného sociálního prostoru, který je utvářen vztahy mezi lidmi s jejich sociálními identitami, charakteristikami a praktikami. Koncepty jako subjektivní a objektivní sociální distance, sociální (kolektivní) identity, sociální kategorizování, kulturní zdroje nebo budování (symbolických, sociálních) hranic nám pomáhají uchopit procesy utváření, udržování a proměňování odlišností / nerovností mezi jedinci a skupinami ve společnosti (více v [Šafr et al. 2008]).

Přístup sociálních distancí je ne-apriorní, sociologové nestanovují předem, které skupiny k sobě mají blízko, jako je tomu např. u různých škál povolání, ale mapují „objektivní“ i „subjektivní“ sociální distance jednotlivých lidí, ale hlavně nejrůznějších kolektivit. Koncept *objektivních sociálních distancí* vychází z reálných interakcí mezi lidmi, pomocí nichž objektivně měří, jak blízko či daleko se nacházejí různé kategorie (např. profesní, třídní) podle hustoty vztahů mezi jejich příslušníky.

Subjektivní distance se zaměřují na blízkost lidí jako příslušníků skupin (např. profesí, tříd, etnik) vyjadřovanou ve vnímání a postojích vůči skupinám ve společnosti. Každý člověk žijící ve společnosti má vztahy k různým „pomyslným společenstvím“ [Anderson 2003], kolektivitám, k nimž se

hlásí, nebo od nichž se distancuje, staví vůči nim symbolické hranice a na jejich pozadí konstruuje vlastní (vždy nevyhnutelně „sociální“ / „kulturní“ [Jenkins 2004: 4] nebo „kolektivní“) identitu. Při utváření vlastní identity lidé používají kulturně zakotvené výrazy a kategorie (kulturní zdroje). Kolektivní identita je produkována sociální konstrukcí hranic, které vždy vyžaduje procesy zahrnování (inkluze) a vylučování (exkluze). *Symbolické hranice* odkazují na conceptualizace, jimiž lidé definují sebe a ostatní. Odlišují žádoucí prvky od nežádoucích, které je nutné vyloučit (exkludovat) v zájmu zachování vlastní čistoty [Lamont 1992]. Tyto (symbolické) hranice odlišují procesy interakce a sociálních vztahů, ustavují linii mezi vnitřkem a vnějškem (okolím), mezi cizinci a bližními, ne-/příbuznými, ne-/přáteli, kulturou a přírodou, civilizací a barbarstvím. Konstruování hranic a vymezování jednotlivých sfér předpokládá sdílené *symbolické kódy* pro rozlišování, které jsou nezbytné pro to, aby na intersubjektivní úrovni mohly existovat hranice. Konstruování sociálních kolektivit si vyžaduje konstrukci rovnosti mezi těmi, kteří jsou v nich zahrnuti. Členové kolektivit se na sebe alespoň v určitých ohledech musí dívat jako na rovné, aby mohla mezi nimi vzniknout důvěra a solidarita [Eisenstadt, Giesen 2004].

Kromě přístupu symbolických hranic a kulturních nerovností jsme se také inspirovali obnovenou tradicí zkoumání tříd zejména v britské sociologii [Bottero 2004]. Třídní analýza představuje klasický směr zkoumání sociální struktury, která po svém relativním úspěchu, především v poválečných letech, začala být v 90. letech silně napadána. Třídní conceptualizace byla považována za příliš omezenou, fragmentovanou, popisující pouze zaměstnanecké skupiny. Část kritiků navrhla vzdát se již vyčerpaného a nerelevantního pojmu třída, protože se v důsledku celospolečenských změn prosadily nové vzorce sociální strukturace [Šanderová 1995; Pakulski, Waters 1996]. Třídní kritérium (výroba, zaměstnání) se oslabuje ve prospěch jiných (spotřeba). Přes proklamovanou „smrt tříd“ [Pakulski, Waters 1996] nicméně třída stále přežívá a i na počátku 21. století má v zahraniční sociologii modifikovaná třídní analýza sociální struktury mnoho zastánců [např. Crompton et al. 2000].

Nová generace třídních teoretiků zpochybňuje jak postmoderní argumenty o smrti tříd, tak i obranu tříd, která reformuluje třídní analýzu bez třídních identit. Do srdce třídní teorie umísťuje právě témata kulturní identity, obhajuje *kulturalistickou třídní analýzu* [viz např. Savage et al. 2001]. Ta se obrací k procesům, kterými jsou nerovnosti utvářeny a reprodukovány a spojuje v sobě studium ekonomických a kulturních praktik. Místo třídního vědomí se badatelé zajímají o *třídní povahu* sociálních a kulturních praktik. Prosazují větší zapojení etnografických metod, které postihnou, jak je třída prožívána, reprodukována v každodenních interakcích, a zaměřují se na implicitní, vtělené aspekty třídy. Symbolicko-interakcionistický přístup k třídní analýze zahrnuje rozbor toho, jak lidé používají koncept třída při své snaze porozumět svému světu. Analytik přitom nemá podřizovat data svým předem daným kategoriím, analýza by měla být induktivní [Travers 1999]. Pokud se lidé nechápou jako členové tříd nebo nerozumí svému jednání v kolektivním smyslu, sociologové by je tak neměli vysvětlovat.

V postkomunistickém kontextu nebylo zkoumání tříd a třídní identifikace kvalitativně uchopeno. Důvodem může být neochota českých sociologů rozpracovávat koncept sociální třídy, který je termínem pro mnohé nepochybně negativně konotovaným. V kvantitativních šetřeních, zejména v mezinárodních komparacích, se však s pojmem běžně (neproblematicky) pracuje. Tento text se snaží pootevřít otázku třídního vědomí/identity a třídní identifikace, vztahování se běžných lidí k pojmu sociální třída a jejím segmentům. Jaký vztah mají v dnešní době lidé k tomuto v minulosti

tak prosazovanému termínu, s čím ho konotují, jak se o něm píše v médiích? I na tyto otázky se budeme na následujících řádcích snažit najít odpověď.

Náš kvalitativní výzkum jsme založili na analýze a interpretaci hloubkových rozhovorů a vybraných článků tištěných médií (2006–2008). Jeho cílem je především:

- Zmapovat pohledy laiků a médií na sociálně-stratifikační prostor naší společnosti, jednak bez apriorních klasifikací (typu status či třída) a dále se zaměřením na vnímání třídních rozdílů;
- popsat vytváření vztahů mezi určitými sociálními skupinami, konstruování „my“ a „oni“;
- zodpovědět otázku, jaké sociální kolektivity lidé v rozhovorech utvářejí (skupiny, kategorie, třídy), kde vidí a vedou hranice mezi nimi, s jakými charakteristikami pracují jako s konstitutivními.

Při sběru dat a jejich analýze jsme sledovali zejména tyto výzkumné otázky a témata:

- V jakých kategoriích lidé rozumí strukturovanosti a diferenciaci společnosti?
- Vidí lidé sociální strukturu jako pozvolně hierarchickou, nebo spíše jako složenou z uzavřených kategorií (sociálních tříd)?
- Lze hovořit podle vypravěčů a mediálních zpráv o tom, že v současné české společnosti existují sociální třídy s jasně vymezenými hranicemi?
- Jak muži a ženy chápou odlišnosti sociálních kategorií a jak se zařazovali do sociálních tříd?
- Které sociální kategorie lidé umisťují ve společnosti „nahoru“ a které „dolů“ a podle jakých kritérií?
- Kdo si své postavení zaslouží a u koho by se mělo změnit, aby byla společnost spravedlivější?

První výzkumná kapitola se zabývá sociálními kategoriemi identifikovanými v rozhovorech jako „ti dole“ (bezdomovci, Romové, nezaměstnaní), „ti nahoře“ (politici, velcí podnikatelé, elity) a budouvanou identitou vypravěčů, „my“. Interpretace se zaměřuje na diskurzivní konstrukci daných kategorií a nerovností mezi nimi, vymezování symbolických hranic, na jejichž pozadí se konstituuje vlastní pozitivní sociální identita charakterizovaná především morálně. Kapitola *Vnímání a konstruování sociální třídy a zařazování se do třídy* analyzuje výpovědi vypravěčů konkrétně reagující na pojem sociální třída, to znamená apriorně danou kategorii. Zkoumáme, co jim pojem evokuje, co si pod třídou představují, na základě čeho ji ve společnosti poznají, kolik tříd ve společnosti vidí a do které se sami zařadí. V těchto kapitolách analyzujeme odlišné úseky rozhovorů (více viz tematická osnova v příloze), proto by je měl čtenář číst jako vzájemně se doplňující části celkového „puzzle“ nahlížení na nerovnosti v české společnosti. Následnost statí je dána pořadím otázek v rozhovorech – nejprve bez apriorních klasifikací a posléze s konkretizováním pojmu významného pro stratifikační analýzy.

Publikaci uzavírá stať s názvem *Sociální třída v médiích: relikť třídního boje, nebo zamlžený koncept?*, která zkoumá, jak se o sociální třídě píše a mluví v současných médiích. Považujeme za významné, jak současná média reflektují a spolu-utvářejí společenské nerovnosti. Chceme proto srovnat mediální a laické uchopování pojmu třída (které je zřejmě mediálními obsahy ovlivněno). Uvědomujeme si, že sledujeme jen nejvyhraněnější výseč společenských nerovností danou pojmem sociální třída. Nerovnosti je samozřejmě možné zkoumat skrze jiná pojmenovávání (přes otázku postavení, kategorizování lidí apod.), ale to jednak považujeme pro zkoumání mediálních obsahů za přesahující rámce této studie, jednak nám jde především o to určit, jak média pracují s tímto problematickým pojmem, konotovaným z minulého režimu.

2. Metoda výzkumu

Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková

Na rozdíl od obvyklých výzkumů sociální stratifikace, které u nás dosud používaly téměř výhradně kvantitativní nástroje,¹ se náš přístup ke studiu sociálních nerovností zaměřuje na kulturní či symbolickou rovinu a využívá kvalitativní, interpretativní metody. Cílem bylo podívat se na stratifikaci poněkud odlišně, než jak je zvykem u častých dotazníkových šetření. Pro zkoumání percepce sociálních distancí, diskurzivního utváření symbolických hranic a nerovností v české společnosti jsme jako prostředku pro získání dat zvolili rozhovory a média. Přitom jsme se inspirovali podobně zaměřenými výzkumy ze zahraničí (především [Lamont 1992; Savage et al. 2001; Payne, Grew 2005]).

2.1. Hlubkové rozhovory – vytváření dat a jejich analýza

Rozhovory v rámci projektu zastávají postavení generátorů názorů a témat. Ve výpovědích jsme se snažili dozvědět se věci relevantní pro samotné vypravěče a dát jim onen pověstný hlas. K rozhovorům jsme přistupovali – a chápeme je i v analýze – jako k interakčním událostem, ve kterých lidé stavějí na svém kulturním vědění, včetně vědění o tom, jak lidé jako členové určitých sociálních kategorií rutinně mluví. Otázky jsou v tomto přístupu logicky součástí dat, nelze je chápat jako neutrální výzvy k odpovědi, neboť ovlivňují to, o čem a částečně i jak lidé hovořili. S odpověďmi se zachází více jako s výpověďmi (*account*) než hlášeními (*report*), jsou chápány jako vypovídání (*accounting*) člena kategorie/skupiny o aktivitách spojených s touto kategorií. Vypovídání představuje jádro celé analýzy, v rámci které se hledají členské kategorizační nástroje výzkumníka i respondenta, a ukazuje se, jak jsou tyto nástroje zahrnuté při tvorbě verzí sociální reality (a morálního řádu) stavěné kolem kategorií a aktivit [Baker 2004].

Pro rozhovory jsme připravili tematickou osnovu s tématy a přibližným zněním otázek. Při její tvorbě jsme využili osnovu již použitou při rozhovorech s učiteli,² kterou jsme upravili a doplnili. Při rozhovorech jsme procházeli postupně témata v daném pořadí, ale pokud vypravěči začali sami mluvit o tématu, které se vyskytovalo dále, nechali jsme je hovořit. Pořadí ani přesné znění otázek tedy nebylo v rozhovorech totožné, přesto jsme určité předem zvolené termíny v rozhovorech dodržovali. Rozhovory se individuálně odlišovaly rozvedením odpovědí podle toho, zda měl vypravěč k tématu co říci, jak s otázkami pracoval, jak uměl formulovat své myšlenky, jak a které téma chtěl rozvíjet, i tím, jak jsme se doptávali. Důležitou roli samozřejmě hrála také samotná interakce výzkumnice s vypravěčem; ne vždy byly otázky pochopeny stejně, některá témata u někoho vyvolala

1 Snahou o opak je kvalitativní výzkum profesních mentalit [Černý et al. 2004].

2 O tomto výzkumu více v Vojtíšková, Špaček, Šafr [2007].

nepříjemné pocity, interakce byla rozpačitější, jiné rozhovory byly pro obě strany příjemnější a plynuly „samy“. Rozhovory samozřejmě do určité míry odráží perspektivu výzkumnice, které nevyhnutelně zaujímají samy určitou pozici ve společnosti a nesou některé na první pohled identifikovatelné sociální identity. Předně se zde jistě projevila identita genderová; i když na vytváření osnovy rozhovoru se podílel i muž, obě tazatelky/autorky jsou ženy. Na jejich pozici v rozhovoru jistě mělo vliv i teoretické zázemí zkoumání genderových nerovností ve společnosti, které jsme v polních poznámkách o rozhovorech reflektovali. Věkově jsme byli téměř vždy mladší než naši komunikační partneři a partnerky, což u některých vypravěčů usnadnilo explikaci porevoluční doby v 90. letech, kterou nemohli vnímat stejně jako oni. Naše samotné třídní zařazení bylo ambivalentní, na jednu stranu jsme, zejména u níže postavených informátorů, získali určitý respekt vytvořený pomocí uvedení akademických titulů a občasného použití odborného jazyka. Jindy jsme se zase ocitli „na stejné lodi“, když jsme se srovnávali s platovým ohodnocením nemála manuálně pracujících vypravěčů.

Zkušenosti s vedením rozhovorů ukazují, že ne-/problematičnost interakce se neodvíjí jen od toho, zda jsme hovořili s mužem či ženou, jakého byl/a vzdělání nebo povolání či kde se rozhovor konal. Podstatnější byly časové možnosti a vzbuzení zájmu o rozhovor u účastníka nebo účastnice výzkumu. Analýza jednotlivých interakčních situací nakonec není přímou součástí této publikace.

Pro účely výzkumu jsme v Praze a Liberci³ vedli rozhovory s celkem třiceti lidmi středního věku mezi 35 a 50 lety⁴ různého vzdělání a povolání. Věkové rozmezí jsme stanovili tak, aby komunikační partneři a partnerky měli vlastní zkušenost se změnou situace v roce 1989 (aby v té době byli již alespoň plnoletí), a zároveň byli stále v produktivním věku. Horní věkovou hranici jsme omezili tak, abychom je mohli považovat za příslušníky jedné generace, věkové sociální skupiny („střední věk“). Záměrný výběr [Ritchie, Lewis 2003] měl zahrnout jak lidi vysokoškolsky vzdělané, tak bez formálního vzdělání, vedoucí pracovníky, pracovníky ve službách i manuálně pracující, a tak co nejvíce pokrýt hlavní zaměstnanecké skupiny. Zvolenými kritérii pro výběr účastníků byly profese, místo bydliště a vzdělání tak, aby vznikly tři hlavní kategorie: dělnické profese bez maturity / profese ve službách s maturitou / manažerské/vedoucí profese s VŠ (státní i soukromý sektor).

Tabulka 2.1. Přehled účastníků výzkumu

	Bez maturity		SŠ s maturitou		VŠ	Celkem	
Manažeři	–		2		8	10	
Služby	2		8		–	10	
Dělníci	8		2		–	10	
	Praha			Liberec			
	Manažeři	Služby	Dělníci	Manažeři	Služby	Dělníci	Celkem
Muži	2	2	2	4	1	3	14
Ženy	3	3	3	1	4	2	16

Zdroj: autorky.

3 Rozhovory vedly samy výzkumnice, rozdělily si je na polovinu. Pro přehlednost a gramatické sjednocení byl v textu v přičestí minulém v přísudku všude zvolen mužský rod.

4 Výjimkou byla psycholožka Květa, které bylo méně než 30 let.

Zcela striktně nebylo dodrženo svázání profese se vzděláním (pouze preferenční kritérium), což zvýšilo variabilitu souboru. Vzhledem k relativně volným kritériím výběru jsme získali pestré složení vypravěčů od Pankráce, dělníka ze Slovenska pracujícího v továrně, který žil několik let jako bezdomovec a má zkušenosti „z podsvětí“, až po Norberta, který jako ředitel a spolumajitel středně velké firmy zastával, z hlediska klasických stratifikačních kritérií, nejvyšší postavení. Zatímco Pankrác se při schůzce ptal, zda nevdává, že nemá občanský průkaz, protože ho ztratil, Norbert, jehož firma nesídlí přímo v Liberci, pro výzkumnici poslal auto se zaměstnancem a nechal ji také odvézt zpět. Norbert přitom pochází z dělnické rodiny, ale vystudoval prestižní školu, vstoupil do Komunistické strany a strávil delší čas v zahraničí.

Z analýzy výpovědí vyplynulo, že subjektivní zařazení ani zaměstnanecké postavení a vzdělání (či jejich kombinace) neumožňují skupiny vypravěčů bez výjimek „seřadit“ na pomyslném statusovém žebříčku od dělníků přes pracující ve službách k vedoucím. Důležitým faktorem se ukazuje být rodinný status, kdy rozvod (zejména u žen) snižuje jejich možnosti (finanční i uplatnění), což, jak se v rozhovorech projevilo, je zesíleno, pokud nemá žena zázemí v původní rodině. Mezi našimi vypravěči se rozvod netýkal vedoucích pracovníků, ale pouze dělníků a pracovníků ve službách (dělníci Pankrác, Zbyšek, Emil, Nora, Viola, Aneta, prodavačky Žofie, Iveta, Laura, Gita, Blažena). Jednotliví informátoři jsou v textu označováni pouze příslušností profesní pro určitou základní charakterizaci. Jejich další charakteristiky (věk, vzdělání, rodinný stav a bydliště) je možné z prostorových důvodů nalézt souhrnně v příloze.

Rozhovory probíhaly následujícím způsobem: agentura CVVM pomocí své tazatelské sítě oslovila vhodné účastníky výzkumu a domluvila s nimi schůzku na místě, které vyhovovalo vypravěči. Konkrétní místo rozhovoru (kavárna, restaurace, domácnost, pracoviště vypravěče či výzkumnice) volil vypravěč nebo bylo vybráno na přání vypravěče výzkumníci. Většina nahrávek rozhovorů trvala 60 až 90 minut. V úvodní fázi jsme účastníkům v krátkosti představili sami sebe, projekt a podmínky práce se získanými daty. Až poté jsme po svolení zapínali diktafon. Při rozhovoru jsme se snažili přizpůsobit vypravěči v míře formálnosti a vyhnout se používání odborných termínů. Úvodní část se zaměřila na práci, další otázky se dotýkaly vybraných témat z oblasti nerovností ve společnosti, úspěchu, vnímání jiných skupin i své vlastní. Podobně jako M. Lamont [1992] jsme se ptali na význam rodiny a práce, vzdělání, na zásluhy za práci, na postoj k penězům, moci a nadřazenosti. Při rozhovorech jsme věnovali pozornost především tomu, které skupiny naši vypravěči považují za své, sobě podobné či rovnocenné, a naopak, které skupiny jsou jim cizí (definice „my vs. oni“), vůči kterým se určitým způsobem vymezují či pocítují sociální distanci, zda se cítí nad někým nadřazení nebo pod někým podřazení, jaké kategorie používají při popisu lidí, vůči nimž tyto postoje cítí, a na co ve své argumentaci upozorňují. Při tvorbě otázek týkajících se sociální třídy jsme byli inspirováni výzkumem Savage a kol. [2001]. Otázky byly záměrně uvedené na konci rozhovoru. Kromě otázky na beztřídní společnost a na sebezařazení jsme se ptali i na to, co si pod pojmem sociální třída vybaví.

Po každém provedeném rozhovoru jsme zapsali etnografické polní poznámky se základními informacemi o vypravěči, popisem okolností setkání, silných a slabých míst rozhovoru, případně pocitů z rozhovoru a dalšími informacemi, které se zdály být důležité a užitečné. Pořízené zvukové záznamy z rozhovorů byly následně přepsány a anonymizovány. Při analýze jsme pracovali především s přepisem, pouze v případě nejasnosti jsme využívali i zvukový záznam.

Data jsme analyzovali pomocí programu Atlas s využitím některých postupů, které uvádí Corbinová a Strauss [1999] a Konopásek [1997]. Jednotlivé dokumenty jsme rozčlenili na pojmy a kategorie pomocí otevřeného kódování. Kódy byly rozděleny do tzv. rodin (skupiny příbuzných kódů). V jedné rodině představoval centrální kód kategorie „vnímání třídy“, se kterým souvisejí jeho dimenze a další menší kategorie jako: pojem třída, sebezaražení do třídy, vývoj nerovností, vztah k pojmu, princip rozvrstvení společnosti, rozdělení společnosti, konkrétní třídy, vztahy mezi třídami apod. Jiným příkladem centrální kategorie je „vnímání sociální struktury“, ke které se váží jednotlivé kategorie: bezdomovci, Romové, nezaměstnaní, normální, politici, velcí podnikatelé a elity; k jednotlivým kategoriím se váží in vivo kódy a subkategorie (např. „ostuda národa“, „nemakačenko“, „to bahno“, „podvodníci“, „pomyslná elita“); vlastnosti kategorií – osobní charakteristiky (např. ne-/čestnost, ne-/chtít pracovat), umístění ve společenské hierarchii (nahore–dole), míra uznání (zaslouženě–nezaslouženě), praktiky (např. krást, žebrot, lhát, tvořit hodnoty, posunovat společnost vpřed); kontext výskytu (ulice, média, továrny) a vztahy k ostatním kategoriím. Analytické koncepty vzniklé v procesu porovnávání a kladení jednotlivých výpovědí týkajících se kategorií vedle sebe se stávají základem pro následnou interpretaci. Při té jsme v souladu s diskurzivně pojatou analýzou chápali jazyk jako médium interakcí a promluvy čili mluvení je jednáním, „děláním věcí“. Brali jsme v úvahu také konstruování výpovědí, strategické využívání rétorických prostředků a identit, které jsou zdroji při budování verzí skutečnosti/fakt, uvažování vztahů mezi nimi a upřednostňování některých a přesvědčování [Edwards, Potter 1992]. Rétorický přístup zdůrazňuje spornou a dynamickou povahu myšlení, která je vyjadřovaná při argumentování. Člověk pravidla spoluutváří, interpretuje, zpochybňuje, opravdu přemýšlí [Billig 1985]. Postoje, názory a představy nemají jedno správné řešení, ale jsou sporné, patří do širšího sociálního kontextu [Billig 1991]. Snažili jsme se postihnout relevantní kontexty, převládající způsoby reprezentací a definic určitých pojmů nebo kategorií, ale i různorodost a možnosti alternativních interpretací, které se vypravěčům nabízí a které byly využity při rozhovorech.

2.2. Kvalitativní analýza médií

Pro zkoumání mediálního zobrazení sociální třídy byla použita kvalitativní analýza médií podle Davida Altheida [1996], který tento přístup nazývá také etnografickou obsahovou analýzou (EOA). Tato metoda se narozdíl od kvantitativní obsahové analýzy, která ověřuje hypotézy, snaží odkrývat nové vzorce a vztahy v procesu dokumentování porozumění komunikaci významu. Je vhodná pro zkoumání primárních dokumentů, mediálních textů, u kterých se zaměřuje především na kontext, proces a vznik významů. Tato analýza vede k vytváření kategorií procesy neustálého objevování a komparace stylů a významů. Důležité je podat dobrou popisnou informaci, v tom se EOA liší od zakotvené teorie, jejímž cílem je vytvořit teorii.

Proces kvalitativní analýzy dokumentů zahrnuje především tyto fáze: vyhledávání a získání dokumentů, sběr dat, organizování a kódování dat, analýzu a interpretaci dat. V tomto konkrétním případě byla data získána přes databázi Anopress. Jako jednotku analýzy je možné si zvolit určitou stránku, jednotlivé zprávy, či dokonce odstavce. Pro analýzu třídních významů byl za jednotku zvolen článek v novinách či časopise nebo ucelená zpráva v jiných typech médií (rozhlas, televize). Pomocí databáze Anopressu byly vyhledány zprávy obsahující spojení „sociální“ „tříd“ (v různých variantách). Vyhledávání samotného slova „třída“ se ukázalo jako nepoužitelné, protože tento výraz má různé významy, nejen stratifikační, ale objevovala se třída ve smyslu školním, jako kategorie kvality či

typu (aut apod.), třída jako ulice. Proto jsme omezili výběr na sousloví „sociální třída“. Celkem bylo analyzováno 101 článků v období 2005–2007 a v první polovině roku 2008 (rozložení viz tabulka v příloze). Celkově se slovo sociální třída vyskytovalo spíše v tištěných či elektronických médiích, výjimečně v rozhlasu či televizi. Rozhlasové a televizní zprávy byly přes Anopress dostupné pouze v přeepsané podobě, chybí zde tedy kontextuální informace audio a vizuální. Časové období bylo vybráno jako následnost více let v současnosti, neboť za jeden rok by článků nebylo dostatek k postihnutí různých významů. Původním záměrem bylo srovnat současnost se zobrazováním třídy v médiích na začátku 90. let, tam ale vyhledávání Anopressu nesažá, proto byla srovnávací analýza zamítnuta.

Důležitou součástí analýzy je sepsání tzv. protokolu, což je seznam otázek, položek, kategorií nebo proměnných, které vedou sběr dat z dokumentu. Obecnými kategoriemi protokolu jsou: číslo případu, médium, datum, lokace, délka, titul, zaměření nebo hlavní téma, konkrétní témata. Protokol k vybraným článkům byl v tomto případě již předvytvořen Anopressem, neboť jeho výstupy obsahují údaje u každé jednotky analýzy, jako je datum, autor, rubrika, strana, zdroj média apod. Doplňovali jsme tedy zaměření a témata. Z těchto údajů je možné zjistit, v jaké míře se v jakých médiích a jejich rubrikách pojem sociální třída objevoval. Dále je možné určit v souvislosti s jakými tématy a v jakých kontextech se pojem používal.

Analýza mediálních sdělení podle EOA spočívá v čtení, členění a hledání v materiálech, kódování, hledání klíčových konceptů a slov, srovnávání uvnitř a mezi kategoriemi, psaní minisumářů kategorií, opětovném čtení protokolů i původních dokumentů. Klíčová kategorie kvalitativních studií zahrnuje význam a důraz. Altheide používá k postihnutí důrazu a významu především tyto koncepty: rámec a téma. Z jisté perspektivy je rámcová analýza zaměřená více na formát než na obsah. Rámce jsou jakési úhly pohledu či způsoby diskutování o problému, jsou to odlišné kategorie, do kterých můžeme stejnou věc zařadit. Témata chápe jako obecné definice nebo konkrétní zaměření. Většinou spolu rámce a témata souvisí, ale různé rámce mohou být užívány se stejným tématem. Rámce se mění s povahou médií, např. zábavný formát je velmi odlišný ve vizuálních a tištěných médiích. Rámce se zaměřují na to, co a jak se ne/diskutuje. Některá témata se stanou relevantními, pokud se použije určitý rámec. Rámec je perspektiva, jak se dívat na věci. Rámec lze ve vztahu k tématu chápat jako širší, zatímco téma je úžeji vymezené.

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Kateřina Vojtíšková

Následující analýza rozhovorů se zaměřuje na to, jak lidé umísťují určité kategorie/skupiny lidí⁵ v naší společnosti, jak je navzájem porovnávají, dávají do vztahů a jaká kritéria k tomu vybírají. V rozhovoru tím lidé zároveň konstruují vlastní sociální identitu/identity („my“), do níž se sami zařazují.

3.1. Vnímání hierarchií ve společnosti

V rozhovoru jsme se na hierarchie explicitně dotazovali: „kdo je dole/nahore?“, „kdo se má špatně/dobře?“, ale i další otázky umožňovaly srovnání různých skupin ve společnosti. Z odpovědí přitom vystupuje jako klíčový ekonomický základ nerovností ve společnosti, tedy třídní dimenze, jak ji v návaznosti na práce N. Fraserové nebo D. Lockwooda uvádí J. Šanderová [2007].

Vertikální situování skupin, resp. sociálních kategorií ve společnosti vypravěčům většinou nečinilo problémy, které by byly vyjádřeny potřebou doptávat se, co otázkami myslíme. Spoléhali se na sdílení významu mezi účastníky rozhovoru. Výjimkou, která přitom dobře ilustruje potenciál k problematizaci dané otázky, byla odpověď ředitelky školy Moniky. Po „automatickém“ zahájení: „tak dole jsou jednak bezdomovci ...“ si žádá zopakování otázky a dále ještě upřesnění „co tím mám myslet?“ Opakování kondicionálů v odpovědi ukazuje na hlasité promyšlení spektra odpovědí, které přicházejí v úvahu při takto formulované otázce. Vystoupení z nereflektovaného postoje a trvání na explicitním nastolení podmínek porozumění zpochybňuje předpoklad sdíleného konsensu. Odpovědi Moniky se obecně vyznačují odmítáním rychlých soudů či používáním odborným výrazů.

⁵ Sociální kategorie a sociální skupiny budu v textu používat zaměnitelným způsobem, jako výsledky sociální kategorizace. Jenkins [2000] doporučuje odlišovat „sociální kategorii“ jako výsledek na vnějšek orientované skupinové identifikace (tedy kolektivit, jejichž členem člověk není, necítí se být; „oni“), od „sociální skupiny“ jako výsledku skupinové identifikace sama sebe jako člena skupiny („my“). Více viz kapitola K. Vojtíškové [Šafr et al. 2008].

Monika: „To špatně může být – není o ně dostatečně postaráno ... Špatně se mohou i mít ti, co se tak subjektivně cítí, i když to nemusí až tak být, jenom proto, že se srovnávají s někým, kdo je na opačné straně těch nůžek. To je to subjektivní.⁶ Když bych to měla vyjádřit- tak bych potřebovala více kritérií. (pauza) To je zavádějící, nepříjde vám? Můžu říci, že to jsou lidé, kteří nemají, kteří jsou bez příjmu, bez práce, bez domova, možná by někdo mohl uvažovat lidi se zdravotními problémy, ale ... on se bude možná cítit dobře, možná že našel smysl života, možná se teď bude cítit v pořádku relativně... tu otázku bych chtěla jinak.“⁷

3.2. Vnímání zaslouženosti postavení v sociální hierarchii

Pozice člověka nebo skupiny ve společnosti je v rozhovorech, přesně jak tvrdí Bottero a Irwin [2003], svázána s jejími charakteristikami, symbolickým hodnocením a také pocity odrážejícími oprávněnost zaujímání dané pozice určitými lidmi (zaslouženost). Zařazení (vlastní) skupiny i (cizích) sociálních kategorií na vertikální (třídní) ose vyvolává ostré reakce hlavně při nekorespondenci s vnímaným symbolickým hodnocením. Hodnocení si můžeme představit jako druhou osu, která odráží uznání⁸ vyjadřované člověku/skupině lidí jednak samotným vypravěčem/vypravěčkou, jednak společností, jak ho vnímá vypravěč/vypravěčka.

Některé kategorie jsou vypravěči vnímány jako „zaslouženě dole“, jejich nízký podíl na ekonomickém bohatství je v pořádku, protože jejich členové se nesnaží, nežijí podle norem společnosti, nesdílejí její hodnoty. Tito lidé jsou majoritou přímo exkludováni. Jiné kategorie jsou nahlíženy naopak jako „dole nezaslouženě“, jsou zneuznaní. Sdílejí hodnoty a normy společnosti, ocitly se v situaci ekonomické nouze v důsledku okolností, kterým nemohly tyto skupiny zabránit, společnost by jim měla být nápomocna. „Nezaslouženě nahoře“ jsou ti, kteří mají vysoké materiální a mocenské postavení, ale získali ho nelegitimními prostředky, nevyužívají ho ve prospěch druhých nebo společnosti, ale výhradně egoisticky, moci zneužívají a hromadí své výhody na úkor slabších. „Zaslouženě nahoře“ jsou ti s vysokým ekonomickým postavením, kterého dosáhli podle vypravěčů legitimními prostředky a využívají ho správným způsobem. Na třídně výše postavené skupiny jsou kladeny vyšší statusové nároky, které ospravedlňují jejich ekonomickou pozici. Řídící a dobře finančně ohodnocená místa ve společnosti si zasluhují jen ti, kteří splňují náročná osobní, intelektuální i morální kritéria. Při pocitu, že tomu tak není, je tento nesoulad napadán jako nelegitimní. Stejně tak jako když se v nevýhodném postavení ocitá někdo, kdo by měl mít nárok na důstojné zacházení. V pozadí hodnocení stojí upřednostňování určitých reprezentací, kulturních norem, které kladou na místa odpovídající, diferencované nároky.

Součástí výpovědi často bývá porovnávání až střet vnímané „objektivní“ (třídní) pozice určitých lidí nebo skupin ve společnosti s pocíťovaným normativním „ideálem“. Lidé posuzují, zda jsou vnímané rozdíly mezi lidmi zasloužené-spravedlivé, vysvětlitelné-ospravedlnitelné, nebo nikoliv, a proč. Legitimita a legitimizace existujících sociálních nerovností je přímo spojená s vnímáním spravedlnosti daného uspořádání.

6 Podtržené pasáže v citacích – zvýrazněno autorkami.

7 Podtrhané části z citací mají upozornit na podle autorek nejdůležitější místa dokladující uvedenou interpretaci.

8 Uznání je koncept, který je u nás zmiňován v souvislosti s N. Fraserovou a A. Honnethem. Lidé usilují o to, aby dosáhli sociálního uznání v očích druhých lidí, zároveň mají normativní očekávání vůči ostatním a opírají se o normativní principy vzájemného uznání (podle [Šanderová 2007]). Identifikace principů uznání je jedním ze záměrů textu.

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Emil: „... je třeba ty skupiny lidí dělit. Pokud jsem nahore, tak jsem tam buď vlastní prací, nebo z vychcanosti. Pokud jsou to ti – z vychcanosti tak těm nefandím, pokud lidi vlastní prací udělali firmu, zaměstnali lidi, tak těm fandím.“

Kromě vertikálního postavení definovaného často v první řadě finančním postavením či podílem na bohatství (jak to chápali vypravěči) a symbolickým postavením ve společnosti (uznání), bude součástí i analýza hodnocení (ne)korespondence těchto dvou os. Ty si lze představit jako dvě primární pomyslné dimenze vnímaného multidimenzionálního sociálního prostoru. Další orientace jsou více lokální, závislé na konkrétních příkladech, do popředí se dostávají určité pro kontext jiné kategorie (spotřeba, charakter, věk, demografická situace, místo apod.).

S vypravěči budeme sledovat nejen to, jak daný stav vidí „objektivně“, ale i to, jaký by podle nich měl „ideálně“ být. Důležité je také vztahování se k dané kategorii, tedy to, jak silně se s kategorií ztotožňují, identifikují, nebo naopak, jak silně se od ní distancují. V tomto ohledu můžeme mluvit o konstrukci symbolických hranic, které jako konceptuální distinkce umožňují kategorizovat skupiny lidí ve společnosti, rozlišovat jejich (údajné) vlastnosti a praktiky jako žádoucí, nebo naopak nežádoucí, nečisté. Exkluze či distancování (verbální či reálné) je opakem k inkluzivnímu, přátelskému chování (viz. [Lamont 1992]). Symbolické hranice jsou také prostředky jak definovat a utvářet různé sociální identity. Lidé definují a hodnotí sami sebe ve smyslu skupin, za jejichž členy se považují (vztažné skupiny, „my“). Sociální identity, resp. procesy identifikace, nejen určují, stanoví a hodnotí, kým člověk je a jak by měl přemýšlet a jednat, ale také kým člověk není a jak si stojí v pomyslném spektru životních způsobů. Předpokladem teorie sociální identity je představa, že jednotlivci (příjemnějším v naší kultuře) upřednostňují pozitivní představu o sobě před negativní [Tajfel 1981] (o teoretickém ukotvení výzkumu více viz [Šafr et al. 2008]).

3.3. Oni, kteří jsou „dole“

Nejčastěji zmiňovanými sociálními kategoriemi při odpovědi na otázku, kdo je v naší společnosti „dole“, jsou „nezaměstnaní“, „bezdomovci“, „nízkopříjmoví zaměstnanci“,⁹ „Romové“, „důchodci“ a „matky s dětmi“.¹⁰ Už samotný výčet naznačuje, že kategorie jsou velmi heterogenní a jen těžko by se mezi nimi dalo najít nějaké jednoduché pojítka. V další části se zaměřím na tři kategorie spíše negativně vnímané a hodnocené z ne-členských pozic – „bezdomovci“, „Romové“ a „nezaměstnaní“. Vypravěči k nim vyjadřují různou míru sociální distance. Z prostředků a zdrojů, kterými vyjadřují svou distanci, lze ukázat na normativní východiska pozic, ze kterých vypravěči vystupují. Tyto kategorie jsou nejvíce ohrožené sociálním vyloučením, právě pokud veřejnost považuje jejich nízkou společenskou pozici za adekvátní, tedy legitimní.

9 O těch více pojednává text [Vojtišková 2007].

10 Uvozovky / závorky u jednotlivých sociálních kategorií použitých vypravěči mají naznačit, že v textu odkazujeme k reprezentacím, které zazněly při rozhovorech, a nikoli k reálným lidem či skupinám.

3.3.1. „Bezdomovci“

„To je to úplně nejnižší. To je to bahno.“ (Žofie)

Sociální kategorie „bezdomovci“ je vykreslována celou řadou negativně vymezujících charakteristik, její členové nemají domov a práci, zodpovědnost, povinnosti či starosti, chuť pracovat, vstávat, často ani změnit svou situaci, nejsou aktivní, přizpůsobitelní, nepřemýšlí o budoucnosti ani o (pro ostatní) základních lidských potřebách nebo jsou psychicky nemocní. V kostce, jsou *neschopní* zajistit pro sebe důstojný, „normální“ život, který právě tyto atributy obsahuje.

Ne-/moci si za to & ne-/chtít změnit svou situaci

Přes výše zmíněné, při bližším pohledu na výpovědi vidíme, že v mnohých není tato kategorie prezentována jako homogenní, ale diskurzivně bezdomovce rozlišují na ty „lepší“ a „horší“ podle míry vlastní viny za *důvody* a *setrvávání* ve stávající deklasované pozici. Hranice odděluje ty, kteří si svoji situaci zavinili, a ty, kteří jsou v ní nevině, protože existují pochopitelné důvody, proč a jak se může člověk dostat třeba až „na ulici“ („ne-/mohou si za to“). Vedle nich jsou naopak ty, které vypravěči neuznávají jako ospravedlnitelné, a činí pokles člověka až na dno společnosti adekvátní, protože ukazují na morální nedostatečnost člověka, zpronevěření se zásadám „normálních“. Postoj člověka k situaci, jeho aktivní usilování o změnu, nebo pasivita a zvyk, je důležitý v umístování na dimenzi od pomyslného pochopení až k naprostému odsouzení („ne-/chtějí změnu“).

T: „Ti, kteří jsou dnes dole, tak kdo to podle vás je?“

Blažena: „Ti bezdomovci, ale říkám, záleží na tom, jestli si za to dotyčný může sám nebo nemůže ... nějaká selekce by trochu být měla, pro ty, co si za to můžou a co si za to nemůžou.“

S „bezdomovci“ se pojí možnost vznášení nároků na pomoc od společnosti, resp. státu, převzetí starostí o jejich osud. Jako legitimní nejsou brány automaticky všechny nároky jen proto, že je člověk „bezdomovec“, nejsou bezpodmínečné, inkluzivní. Jejich oprávněnost se zakládá podle míry vlastní viny za danou situaci.

Ne vlastní vinou

Především dotazované ženy přibližují situace, do kterých se lidé ne vlastní vinou dostávají a ze kterých se jen těžko mohou bez vnější pomoci vymanit. Vystěhování partnerem/partnerkou jako následek rozvodu či rozchodu patří k těm důvodům, kdy člověk nenese plnou zodpovědnost. Některé se v podobné situaci samy ocitly a vidí ji jako ohrožující hlavně ženy s dětmi (prodavačky Blažena, Iveta, kadeřnice Nataša), které zůstávají odkázány na pomoc rodičů nebo známých, přitom by měly mít jistotu pomoci i od společnosti. Nárok na úctu i pomoc při dočasných problémech je odvozován z toho, že se starají o děti, což není čistě soukromá věc, vychovávají nové členy společnosti.

Iveta: „Bezdomovcem se stane člověk jednoduše ... pokud ten chlap chce ze všeho přesně půlku, tak bezdomovcem se stane člověk snadno ... kamarádka měla dva kluky, manžel jí neplatil ... nebyla páka, jak z něj ty peníze dostat ... nebýt rodičů, tak by byla pod mostem ... stát si moc neváží, že když už ty děti jsou na světě, tak by měly mít slušné žití a brát také ohled na to, že je někdo na ten svět přivedl a nebyla to jen ženská ...“

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Příkladem člověka, který si zaslouží pomoc státu, je známá prodavačka Blaženy. Do osudu jejího a jejích dětí zasáhly „vnější okolnosti“, tedy ex-přítel, avšak ona má *snahu řešit problém, uplatnit se, sehnat byt*. Stát by měl nabídnout bydlení, zejména když jde i o děti, které nesmí jednoduše vzít matce. Spíše „lidé v nouzi“ než opravdoví členové „bezdomovců“ by měli najít pochopení u státních institucí, které se stávají předmětem kritiky za to, že takto nefungují.

Dalším může být ztráta práce ze zdravotních důvodů (prodavačky Nataša, Žofie). Pro rozvedené samoživitelky Anetu a Žofii, které se samy starají o živobytí svoje a svých dětí, je práce zásadní i kvůli dluhům, které splácí na bydlení. Nemoc nebo úraz by u Žofie mohly vést až k tomu, že by přišla o byt a byla by „pod mostem“, protože nemůže spoléhat na záchranné rodinné síť.

Žofie: „Musím si vydělat na byt, takže by přišla exekuce a byli bysme pod mostem ... na to docela často myslím ... už si tý práce vážím víc.“

Prodavači Servác a Ivo, dělnice Adriana a prodavačka Laura vidí jako zranitelnějšího nutným odchodem z bytu po rozchodu naopak muže. Servác: „rozvede se, byt dostane manželka ... ubytovnu zrušili ... když mají rodinu, tak to zázemí zůstane manželce s dětmi.“ Jediný Vít upozorňuje na to, že je hodně žen-bezdomovkyň, ostatní (pokud se k genderovému aspektu vyjadřují) soudí, že většina bezdomovců je mužů. Ivo se domnívá, že samotná žena s dětmi na tom sice ekonomicky nebude dobře, ale hůř na tom stejně bude bezdětný muž stejného věku, protože „muži mají dar té sebedestrukce ... ti chlapi se dost často dostanou úplně na dno ...“ Ženy podle něj mají biologicky danou motivaci, muži bez sociálních pout spíše propadají závislosti.

Vlastní vinou

Hranice, kterou vypravěči budují mezi těmi, co si „za to mohou“, a těmi, kteří ne, je ve skutečnosti nejasná, málo v rozhovorech konkretizovaná. Pokud se jim *nechce pracovat*, spojí život s alkoholem a přestanou myslet na budoucnost a starat se o sebe, pak se samozřejmě rozumí, že si „za to mohou“. Ale je psychická porucha příčinou, nebo následkem bezdomovectví? Může si za to potom člověk sám, nebo se projevuje nemoc a společnost by měla převzít zodpovědnost? Lidé, kteří propadli síti pomoci a nemají se již příliš kam obrátit a žijí na ulici, pomyslní členové „bezdomovců“ z hlediska širší společnosti selhali, vypravěči s nimi nemají příliš soucitu a takových je podle nich většina. Blažena si neváží bezdomovců, kteří si „za to můžou sami“, ale jako jediná zároveň reflektuje svoji neschopnost doopravdy rozlišovat: „je pravda, že já to na ulici nepoznám, který je který ...“

Postoj k životu

Vnímání „bezdomovců“ závisí na tom, jaký postoj k životu je jim přisuzován, zda si vypravěči myslí, že je tento život výsledkem svobodné volby a oni jsou s ním spokojeni, pak nemají žádný důvod k vyjadřování lítosti vůči nim. Někteří naopak cítí až *opovržení* (vedoucí Svatava, Vít, prodavačka Žofie), protože podle nich mají možnost volby a nemusí somrovat nebo žebrat na ulici, ale jít pracovat třeba do Tesca, jako to udělaly Viola nebo Žofie, když jim „teklo do bot“. Bezdomovci jsou tak viděni jako ti, kteří nechtějí pracovat a přizpůsobovat se pracovním požadavkům (hygienu, vstávání, poslouchání pravidel). Ztráta úcty i soucitu veřejnosti je pomyslnou daní za „snadný/bezpracný“ život.

Viola: „...bezdomovci si za to mohou většinou sami ... někteří, co znám, tak jsou na to hrdí, že oni by v životě nešli dělat, on to nepotřebuje dělat ... mají úplně jiné myšlení – přece nebude někde dělat. ... Žádné povinnosti nemá, nemá nic, žádnou zodpovědnost – prostě nezájem ... když jde, tak si ukradne, lidi mu dají, vyžebra, vysomruje ... když mne potká bezdomovec a řekne „dej mi dvě koruny na rohlík“ tak říkám, dostaneš houby, jdi dělat, nedám ti nic, já to mám taky vydělaný, tak si jdi také vydělat.“ Mi začnou sprostě nadávat ... už se nevzrušuji, takoveto lidi ignoruji ...“

Možnost svobodné volby žít nebo nežít na ulici nejsilněji zaznívá z úst Svatavy, která jako pracovník v sociálním odboru ví, že tito lidé na ulici být nemusí. Pokud zůstávají „bezdromovci“, pak to znamená, že „problematičtí být chtějí“ a odmítají/nevyhledávají pomoc.

Svatava: „...oni nemusí být bezdomovci. Jsou nástroje ve státě, že se do té situace nemusí vůbec dostat, a i pokud se do ní dostanou, tak se z ní mohou dostat ven, pokud ale CHTĚJÍ. ... na tohle ten stát opravdu ty nástroje má ... aby se nikdo nedostal do té nejspodnější vrstvy.“

„Dostat se ven“ zachycuje vnímání světa bezdomovců jako uzavřeného oproti otevřenému světu plnému možností. Moment ne-/chtění „dostat se ven“ lze stopovat ve výpovědi slovenského dělníka Pankráce, který byl určitou dobu bezdomovcem, nebo prodavačky Laury, která popisuje zkušenosti svého známého bezdomovce. Podle Pankráce mají na začátku snahu dostat se z ulice všichni, ale časem si zvyknou a rezignují, protože zjistí, že život na ulici je v určitém ohledu jednodušší, jak o tom mluvili i ostatní. Člověk se ocitne na „druhém břehu“, zbaví se závazků spojených se světem venku.

Pankrác: „(...) Na ulici je lepší život.“

T: „Na ulici je lepší život než v těch letech v fabrikách?“

Pankrác: „Na sto procent. To se nedá porovnat ... Flákáte se, flákáte se, nič neděláte, kecáte s kamaráti, hrajete karty, popijíte, co já vím, zapálíte si tu marihuanu. Stále dokolečka. Nic, nic, svět je gombička. Nikdo vás nezajímá, vy nezajímáte nikoho.“

Romantický, svobodný život bez povinností a bez zbytečných potřeb ale vykazuje vážné trhliny, protože člověk musí přijmout nová pravidla a nové závazky. Součástí tohoto „snadného“, „svobodného“ života je nebezpečí, kriminalita a stigma, nepřijatelnost v očích ostatních, Svoboda končí na hranicích tohoto světa. Nutnost zvyknout si, nevímat si (odsudků) okolí ukazuje na neviditelnou, ale existující hranici dělící společnost od bezdomovců, dva záměrně téměř nekomunikující, paralelní světy. Člověk na ulici se údajně nestydí, protože „nezajímá nikoho“. Před rodinou ovšem Pankrác cítil hanbu za život na ulici. Svoji situaci v Praze před rodinou tajil a předstíral normálně pracujícího. E. Goffman píše, že skoro každý člověk se stigmatem, kterému to okolnosti umožní, se pokusí záměrně předstírat, aby dosáhl velké odměny, tedy toho, že bude považován za normálního [Goffman 2003(1963): 90]. Stigmatu spojeného s nálepkou „bezdromovec“¹¹ si jsou lidé na ulici dobře vědomi. Znalost této stigmatizace je příčinou její bolestnosti. I proto ti, kteří jsou nejvíce spjatí se světem normálních, mohou mít problém žádat vnější okolí o pomoc. Hodnocení způsobů vydělávání peněz tuto snahu o nezávislost dokresluje. Nejlepší jsou brigády, kde je člověk „jako normální“, následuje sběr železa, krádeže a nejhorší je žebrání, tedy přímé obrácení se na okolí a narušování vyjednané

11 Pankrác také zdůrazňoval, že také žil s „pankáči“ ve squatu, sháněl brigády, pracoval nebo se účastnil podvodu, kvůli kterému byl i vyšetřován. Ale rozhodně se distancoval od obrazu žebráka.

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

bariéry tvořené nevíšimavostí mezi světy tam a tady. Žebrání bylo pro Pankráce ponižující, distancuje se od něj více než od krádeží či podvodů.

Vezmeme-li v úvahu alternativu k životu na ulici, kterou je nejistá, špatně placená manuální práce a život od výplaty k výplatě, přechod zpět nemusí být příliš lákavý a bez silné motivace venku je podle Pankráce nemožný: „Když nemáte jako já syna nebo takový podobný důvod, sám od sebe pro sebe se nevrátí nikdo zpátky. Neexistuje.“ Známy Laury podstupuje souboj o to pracovat a nebýt na ulici. Už v minulosti si našel práci, ale selhal, protože několikrát zaspal, takže není příliš spolehlivý. Laura říká, že ho částečně omlouvá: „když bydlí na ulici, spí někde venku – je mi to jasné, že se to stane, určitě ano“, ale zároveň soudí, že si za to také může částečně sám. Uvědomuje si také to, že z platu, který známý vydělá, zaplatí jen svoje živobytí.

Laura: „... možná se z toho vyhrabe, našel si ubytovnu, našel si znovu zaměstnání, takže snad ... zaplatí si ubytovnu, na jídlo a nemá nic ... ale už to, že nezůstane na ulici ...“

Pozitivem je, že není na ulici, žije normálně, nicméně Laura to zřejmě hodnotí vysoko.

Pomoc od společnosti

„Diagnostika“ bezdomovců jako lidí závislých na alkoholu s psychickými problémy přesouvá řešení do sféry medicíny nebo represe, kde se o „ně“ postarají odborníci, „dát je do nějakého ústavu ... podle mne není řešením, aby byli pod mostem, aby hyzdili Prahu ...“. Stát by měl převzít zodpovědnost, ale podle Blaženy hlavně proto, aby oddělil ty druhé žijící na ulicích (*alkoholiky, zloděje a nebezpečné*) od ostatních, aby ochránil společnost. Opravdu *pomáhat* má stát jen těm, kteří si „za to nemohou“, lidem v nesnázích. Blažena si uvědomuje možnou interpretaci svých slov jako odsouvání odlišných, nějak „nepohodlných“ lidí do ústavů, čemuž předchází ujištěním „nemyslím si, že je dobře zavírat lidi do nějakých ústavů, to určitě ne ... nehovořím o lidech na vozíčcích“, zvláště odděluje fyzicky znevýhodněné, kteří se o sebe často dokáží postarat mnohem lépe než lidi na ulici. Ústav by podle ní představoval řešení dobré pro samotné „bezdomovce“, neschopné se o sebe adekvátně postarat, ale i pro společnost, která se jimi cítí být ohrožená, protože narušují základní společenské normy, ohrožují řád, jsou symbolicky nečistí, potenciálně nakažliví a nebezpeční, proto je lepší je izolovat a očistit se [Hájek 2001: 56].

Pankrác by nedělal rozdíly v pomoci „bezdomovcům“, nezmiňuje pomoc lidem, které bezdomovectví spíše ohrožuje, a pomoc vidí hlavně ve formě poskytování oblečení, stravy a placené práce. Nároky sice podobně jako Blažena odůvodňuje poukazem na to, že se někteří o sebe *neumí* postarat a mohou být nebezpeční pro ostatní, protože nemají co ztratit, klesnout níž, ale to nemá být důvodem k jejich důslednější izolaci, ale nutné pomoci.

T: „A měli by vůbec [politici] pomáhat těm bezdomovcům, když jim to vyhovuje?“

Pankrác: „Podívejte, já vám zas poviem, že treba jim pomoci, třeba v zimě alebo čo. Ale zase (odmlka) keď jim nebudou pomáhat, tak zabijou někoho (odmlka) a vezmou mu peníze ... Když už se dostali tam, kde jsou, tak jsou tam lidé, kteří ozaj se nedokáží postarat sami o sebe.“

3.3.2. „Romové“

Kategorie „Romů“ je ve své většině zařazovaná na nižší příčky ve společnosti, méně již mezi dělníky, do středu (normální) a jen velmi okrajově mezi bohaté nebo vysoce postavené. Na dimenzi uznání je jednoznačně negativně hodnocená, pokud je použit stereotyp, který je implicitním základem, vůči němuž se vypravěči vždy vymezovali. „Lidový model“ [Hirt, Jakoubek 2006] zobrazuje „Romy“, nebo alespoň jejich většinu, jako „chronická netáhla“ (Žofie), která od společnosti jen vyžadují a nic nenabízí.

Nejsme rasisti

Vzhledem ke zmíněnému negativnímu stereotypu, a zároveň morální nepřijatelnosti rasismu a právně sankcionované diskriminaci, se v rozhovorech objevuje starost o to, nebýt považován/a za rasistu/ku, pokud se vypravěč/ka chtěl/a ke stereotypu přihlásit. Různé formy odmítání rasismu především u elit zkoumal Van Dijk, jehož poznatky lze použít i pro českou situaci (např. [van Dijk 1992]). Vypravěči se snažili udržet upřímné vyznění svých výpovědí, včetně možnosti říci negativní názor, ovšem ne „bez obalu“, ale s určitou dávkou opatrnosti. Prodavačka Blažena má pocit „že by tady měli být bílí,“ ale dodává „omlouvám se za to nicméně.“ Nejtypičtějším způsobem, jak situaci zvládnout, je podmiňované uznání, kdy „Romové“ vůbec nevadí, pokud jsou zcela jako „bílí“, navíc v jakémsi normativním ideálu. Mnoho vypravěčů přineslo vlastní partikulární zkušenost se „slušnými Romy,“ která slouží jako rétorický prostředek bránící před možným obviněním z rasismu (*disclaimer*; [Potter, Wetherel 2001; Hewitt, Stokes 1975]). Asistent ředitele Vít ihned avizuje vědomí nekorektnosti toho, co hodlá říci, navíc když rozhovor vede socioložka. Následující hyperbola ještě zdůrazní vědomí problematičnosti výpovědi a připravuje komunikační partnerku „na nejhorší.“

Vít: „Já nechci být označen za rasistu. (smích) (pauza) Já vím, že vaše povolání, nebo sociologové, že mají tendenci říkat, každý má šanci ... já, když vám to řeknu a někdo to uslyší, tak mě zavřou.“

Vedoucí Bruno se dokonce opakovaně snaží explicitně uchránit před možným přidělením nálepky „rasista“, „já bych nechtěl tady být za nějakého rasistu“. I když na jednom místě říká, že zná dost slušných a bezproblémových Romů, se kterými se dá přátelit, nabízí také poněkud odlišný postoj a říká, že s nimi nemá dobré zkušenosti.

Bruno: „Jako můžu to říct otevřeně, jo? Určitě bych se třeba nepřátelil s cikánama kopáčema, řeknu. Nevím, jestli mi rozumíte, asi takhle, že bych se přátelil, to ne. Ne že bych byl nějaký rasista, nebo bych se nad někoho povyšoval ... jako to já se znám s lidma od vysokých funkcí až po ty řidiče ...“

T: „ (...) Když jste říkal cikány kopáče, tak tam je to povolání a etnicita.“

Bruno: „Etnická skupina, asi je to nějaká averze k nim, ne že bych byl rasista, ale nemám s nimi dobré zkušenosti.“

Manažerka Svatava říká, že jedna věc je, jak se na Romy díváme my jako majorita, a druhá věc, jak se na nás dívají oni, rasismus není jednosměrný. Sama vystupuje v nejvyšší míře anti-diskriminačně („ať je pro mne někdo růžovej nebo modrej“), včetně pozitivní diskriminace jakékoli kategorie.¹² Pro Svatavu by údajně nebyl problém, kdyby si její syn vybral za partnerku Romku, ovšem druhá ro-

¹² Protikladné vůči tomuto postoji je její vyjádření o pomoci skupině dětí z dětského domova, kde musí využívat až mezer v zákonech, aby toho docílili.

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

dina by se nesměla koukat rasisticky. Považuje ČR za zemi, kde je rasismus uměle vyvolávaný, včetně kauzy starosty Čunka, která nebyla zapříčiněna rasismem, ale správným postupem vůči neplatičům (možná až příliš benevolentním).

Obraz běžných/většinových „Romů“?

Stereotypní pohled „Romy“ identifikuje s těmi, kteří nechtějí pracovat, odevz/dávat cokoli společnosti, naopak od společnosti neustále něco vyžadují, kladou neoprávněné nároky. Ztěžují sousedské vztahy, jsou hluchí, bezohlední vůči druhým, kradou, propíjejí peníze a demolují svěřený majetek. Mají velké rodiny, hodně dětí, které jsou jedním ze zdrojů příjmu. Romové neomezují počet dětí podle toho, kolik si jich „mohou dovolit“, ale vyžadují od státu, aby jejich rodiny zabezpečil.

Diskriminovaní být mohou, ale je to tím, jací „jsou,“ jakou si udělají pověst, jaké zkušenosti s nimi ostatní mají. Diskriminují je nakonec i „jejich“ lidé, kteří je nejlépe znají, což mnohé vypovídá. Vít explicitně formuluje, co zaznívá roztroušeně v mnoha dalších rozhovorech. Zastupuje dominantní normu, kterou Romové musí respektovat, žít „jako my“, aby se na ně jako na nás hledělo, teprve potom budou bráni jako rovnocenní spoluobčané.

Vít: „... a přínos společnosti žádný, jeden ze sta, a furt natahují ruku „my chceme, my chceme, my chceme“, jich se dotkne, že mají platit za služby, to je snad normální, bože ... mně by se to také líbilo mít šest dětí, ale když na to ekonomicky nemám, tak prostě mám dvě, že jo, ale oni takhle nepřemýšlí. Oni prostě si nasekají deset dětí, a pak přijdou a chtějí od státu, aby jim tu rodinu zabezpečil ... stát není jako sociální zabezpečovna, že jo. Prostě oni v první řadě se musí naučit prostě, že ty peníze si musí někde vydělat a na to, aby si je mohli vydělat, tak musí mít určitou kvalifikaci, a pak teda musej platit za to, co dostávají ... pakliže chtějí žít jako my.“

Vede pomyslný dialog s alternativním názorem na romskou otázku, který představují „humanisti“, bílí zastánci Romů („Havel a spol.“). Z jejich strany je to podle něj jen hra, přetvářka, alibismus nebo idealismus nepodložený reálnou zkušeností: „nikdo z nich by s nima nebydlel, nikdo z nich ... ani jeden z těch humanistů. Takže já bych se nerad rozčiloval (smích).“

Romská přirozenost

Rozdíly mezi „ne-Romy“ a „Romy“ bývají naturalizovány, což činí symbolickou hranici mezi „my“ a „oni“ jen těžko překonatelnou. Přirozenost leží mimo sféru jednání a lidských konvencí, je ovládána věcnými a objektivními principy. Etnická hranice je umístěna mimo sféru komunikace, definování, konstruování [Eisenstadt, Giesen 2003]. Romové jsou spojováni se specifickým genetickým založením, pudy, odlišnou mentalitou a kulturou neslučitelnou s naší (dělnice Adriana, Nora, prodavačka Žofie, vedoucí Ctibor, Bruno, Vít a Dalibor). Ať už jsou za příčinu považovány geny nebo výchova, účinek je velmi podobný. Pokud se zdá, že přece jen Rom/ka odpovídá našim normám, zásadám a chová se „jako normální“, může se nakonec ukázat, že „něco romského“ v ní/něm přece jen je/zůstalo, jak o tom vypráví Nora na příkladu manželky svého známého nebo obecně Adriana.

Nora: „...pak se tam strašně hádala, v tom okamžiku jsem poznávala v ní tu Romku, jinak bych to neřekla... ale v tomhle okamžiku jo...“

Adriana: „(...) Jsou tam rozdíly v chování a v tom, jak oni vyrůstají v té, co se naučí od rodičů, co jim ti rodiče dají do charakteru, tam ty rozdíly jsou. I když budou tvrdit, že ne. Někteří se snaží tohle posunout, skrýt a tak, ale stejně to tam je a třeba se to, i když nečekaně, když se nebudou kontrolovat – tak to tam vystoupí.“

Romská mentalita z pohledu vypravěčů se vyznačuje jiným přístupem k životu, „vulgární“ kolektivností, nezodpovědností vůči budoucnosti, nechutí pracovat a povídavostí, čemuž by lépe odpovídal kočovný způsob života, který neměl být zakázán, i ke spokojenosti Romů samotných (Blažena). Vít s odkazem na „filosofickou úvahu“ vysvětluje problémy nekompatibilitou romské mentality s cizí (naší) civilizací. Nelze „je“ donutit žít jako „my,“ přestože právě to je podmínkou, aby byli bráni rovnocenně.

Vít: „Jejich mentalita a jejich smysl je někde jinde ... Jestliže prostě komunistický režim je donutil vlastně z toho svého kočovného života, kterej vedli, jít do civilizace, která jim je naprosto cizí, no tak samozřejmě oni se přizpůsobili ... a samozřejmě generace od generace je to horší a horší.“

Objevuje se také představa, že se intenzita negativních projevů zvyšuje, pokud jsou Romové pohromadě, nacházejí se na jednom místě a navzájem se posilují.

Ctibor: „Jakmile se jich (mediálně známých – pozn. aut.) sejde víc, tak se tak trošku předhánějí ... je to stejné asi jako s Romama, kterým se dřív říkalo cikáni, když jich bylo hodně, tak dělali brajgl, pokud byl sám, tak byl tichoučkej ... oni jsou si dost podobní (smích) ... tím nemyslím, že by [mediálně známí] kradli ... ale říká se, čím je jich víc, tím nabývají na síle ty jejich, řekněme, ne příliš vhodné (pausa) ... pudy asi nebo něco takového.“

Tato „koncentrovanost“, shlukování vyvolává v Blaženě i Nataše podvědomou, zkušenostně nepodloženou obavu.

Blažena: „...spíš se necítím dobře, když mám jít kolem romské populace, když je hlouček Romů, tak já mám pocit nějakého ohrožení...“

Nataša: „...nikdy jsem s nimi neměla problém, ale asi, kdybych jich někde viděla partu, tak bych se mu vyhla.“

Vedoucí Bruno předložil k úvaze dokonce údajně „oficiální“ biologizující rasovou teorii, která vysvětluje, proč jsou „bílí“ pracovitější než „černí“/„Romové.“ Z pradávných časů a jižních krajín si nejsou (genetickou) informací, že všude je hojnost a oni nemusí nic dělat. My ostatní, „bílí“, víme, že je třeba se snažit, myslet na budoucnost, strážat a omezovat sami sebe.

Bruno: „...většina z nich zůstává dole ... ti, co jsou podle mne většinou líní ... jsou líní něco dělat a radši žijí z dávek. ...hodně lidí možná se mnou nesouhlasí, ale takhle si myslím, že to je. Jsou to lidi ve stylu sběračů, já nevím, tu teorii, slyšela jste o ní někdy?... veškeré národy přišly někde jakoby řekněme z Afriky ... oni nebyli nuceni pracovat, aby si nějakým způsobem tu obživu zařídili ... když měli hlad, tak si shodili ten kokos, napili se, snědli ... ty dole, ty Romové nebo ty černí, si vždycky něco shodili (T: smích) ...oni si furt myslí, že shodí nějaký kokos. A my ten kokos nemáme, my jim dáváme sociální dávky.“

T: „Takovej převlečený kokos.“

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Bruno: „To je takovej převlečený kokos, no. (smích) Zamyslete se nad tím. Já ... jsem říkal, to bude asi nějaká hloupost, ale potom jsem si našel na internetu nějaký věci a ono takhle mluví i oficiální teorie o těch jednotlivých rasách.“

Na výzkumnici se Bruno obrací jako na příslušnici jeho skupiny, která by (přestože pravděpodobně zcela nesdílí jeho představy) měla uznat, či alespoň souhlasit s oprávněností argumentů, které v odpovědi navíc s odkazem na teorii uvádí.

Diskriminace naruby – hýčkání státu

Zatímco některé kategorie jsou chápány jako nedostatečně podporované, u kategorie „Romové“ je tomu, jak už naznačil „převlečený kokos“ výše, naopak: stát je v tomto případě vnímán jako příliš štědrý. Kategorie „Romové“ má k sociálnímu zabezpečení privilegovaný přístup před „bílymi“, jejich požadavkům se naslouchá.

Vít: „Když tam přijdou oni, tak dostanou nové byty, dostanou sociální dávky, ze kterých jejich děti neuvidí korunu, to prostě oni prochlastají někde, jako zdá se vám to spravedlivé?“

Vedoucí Svatava popisuje z pozice státní úřednice praxe některých Romů, kteří se snaží pro „Romy“ získat peníze. Její ztotožnění se s názorem starosty, se kterým jinak příliš nesouhlasila, jen umocňuje pevnost stanoviska – odsouzení – ve prospěch rovnosti přístupu k občanům, nikoli tedy pozitivní diskriminace určité skupiny na úkor ostatních potřebných.

Svatava: „... mi nebylo po chuti spousta rozhodnutí našeho starosty, tak jedna věc, ve které s ním 100% souhlasím, bylo, když sem přišel Rom, a řekl, že on je Rom a že chce nějaké granty atd. a že se staral o romskou komunitu atd., tak on (starosta) řekl: my tady ale nemáme Romy, my tu máme pouze občany...“

Hirt a Jakoubek [2006: 65] píšou o těchto „romských elitách“ jako o zájmové skupině uplatňující rétoriku založenou na předpokladu „Romů“ jako „minority“ s vlastní mentalitou odlišnou od „majority“. K formulaci požadavků využívají *etnickou definici* situace, ve které sami vystupují jako zprostředkovatelé financí s úzkostlivě střeženým monopolem na informační toky mezi „minoritou“ a „majoritou“. Svatava a daný starosta *etnickou definici* odmítají na „své občany“ uplatňovat. Mezi vypravěči vládne představa, že pozitivní diskriminace je běžnou praxí státních úřadů a všichni ne-Romové jsou automaticky znevýhodňováni oproti neodbytným „Romům“, kteří finanční podporu zneužívají, utrácejí za alkohol, a nikoli za potřeby dětí.

Iveta: „(...) A Romové, ti jsou v našem státě takoví hýčkání ... já když nebudu chodit do práce, tak to také nikoho nezajímá, ale o ně se furt ten stát stará, a myslím si, že je to zbytečné.“

Gita: „...oni jsou živi z těch sociálních dávek, jsou až tak, že to jsou Romové, tak jim říkám i dávají nemožné ... město jim platí nájem vlastně, aby ty děti byly ošacený, tak s nimi chodí nakupovat věci ... tím, že jsou Romové, tak jsou tu jakoby ukřivďování, tak mají víc možností, víc jim ten stát pomáhá, než třeba těm rozvedeným maminkám. Vytěží víc než tyhle maminky nebo důchodci.“

Romský hlas

Někteří vypravěči tlumočili pohled z druhé strany, stali se „mluvícím hlasem,“ animátorem [Goffman 2001: 103] slov nějakého „Roma“, kterého poznali. Staví se tím také do pozice těch, kteří jsou schopni nahlédnout otázku z druhé strany, vidět situaci nejednostranně, případně dokázat se také vcítit do kůže Roma. Vedoucí Přemysl a Svatava, prodavačka Laura či dělník Zbyšek mluvili s Romy, kteří se označují za „cikány“. Vymezují se vůči stereotypnímu obrazu Roma, jak byl popsán výše. V určitých kontextech tak neplatí pejorativní chápání nálepky „cikán,“ hodnotící znaménko se oproti normě obrací. Přemysl nesmí označovat kolegu jako „Roma“, protože ho to uráží: „my cikáni děláme, my nejsme Romové, kteří se flákají a jsou na dávkách.“ Především ti „slušní“ se tak necítí být „Romy“.

Svatava: „... někteří z nich si nepřejí být jmenováni Romy, protože řeknou ‚my nejsme Romové, ale my jsme cikáni a nevím proč nám tu tak každý říká‘ ... mám tu speciálně jednu paní, které kdyby tohle někdo řekl, tak ho snad zabije. Protože ona je cikánka. ‚já jsem černá‘...“

Norbert jako zaměstnavatel uvádí, že na doporučení dobře hodnoceného pracovníka-Roma nepřijali jiného Roma. Prodavačka Žofie jinak s ne moc dobrým vztahem zmínila své známé – Romky, které jsou pracovitě, ale přiznávají, že jejich rodiny odpovídají stereotypu. Dělnice Adriana (stejně jako Svatava) upozorňuje na reciprocitu, protože i „Romové“ mají svůj pohled na „nás“, i oni kategorizují a označují nás jako „bílé.“

Partikularizace – zkušenost se „slušnými Romy“

Vypravěči ukazují, že jejich pohled není zcela černobílý, všichni se nedají „házet do jednoho pytle“. Partikularizace je proces, který prosazuje zastávce rétorického přístupu M. Billig jako opačný ke kategorizaci. Partikularizace umožňuje vypravěčům vyjímát určité lidi z obecné kategorie, např. „Romové“, a nalézat specifika a odlišnosti. Díky tomuto procesu není třeba nahlížet lidské vnímání jako primárně předsudečné, ale všimnout si také těch aspektů, které nabourávají předsudečnost a stereotypizaci, které odlišují jedince a zachází s nimi jako se speciálními případy [Billig 1985]. Líčí vesměs pozitivní osobní zkušenosti se „slušnými Romy“, které se pohybují od letmých známostí z práce, přes kolegy/kolegyně až po členy rodiny (Adriana, Laura). Ty jsou ovšem ve většině prezentovány jako partikulární, spíše výjimky než pravidlo.

Nora nebo Iveta zmiňují diskriminační chování zaměstnavatelů vůči Romům (pokud chtějí pracovat). Ovšem ani to neznámá, že by člověk plně odsoudil chování takového zaměstnavatele, protože ten k tomu může mít dobré důvody, na kterých „něco může být.“

Nora: „...když přijdou tři lidi na prodavače a bude jedna Romka, tak ji určitě nevezmou. Je to spojené s tím, že se myslí, že kradou, že jsou takoví, že do té práce chodit nebudou. Já si myslím, že něco na tom bude.“

Noru může doplnit prodavačka Iveta. „Když do firmy nastoupí čtyři a druhý den už nepřijdou, tak pátého už ta firma chtít nebude.“ Tvrdí, že kdyby ona rozhodovala o přijímání, dala by šanci „slušně oblečenému cikánovi,“ který by ji o práci požádal. Věří svému úsudku poznat slušného člověka, což nevyklučuje, že pokud by ji úsudek zklamal, už by mu dále nedůvěřovala a spolehla by se na obecný „předsudek“.

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

V rozhovorech také zazněly příběhy, kde se vypravěči setkávali se slušnými, čistými Romy, kteří ve své čistotě dokonce převyšují náš očekávaný standard. Nora popisuje návštěvu romské rodiny kvůli prohlídce bytu. Ten byl bohatě vyzdobený, uklizený, děti chodily do školy, oblečené „normálně čistě“.

Nora: „...člověk si pak udělá jiný názor ... kdyby přišla k nám, tak bych se styděla. ... takovouhle paní kdyby člověk znal, tak ji zaměstná.“

Nora: „... známý si vzal Romku a (odmlka) strašně pečlivá, čistotná, prostě to člověku zůstával rozum stát, ale nemakačenko...“

Prodavačka Laura zase dává do kontrastu Romy, kteří „chodí vymydlení, navonění“, oproti těm, kteří „dostanou dávky od sociálky...tahají plné tašky a vidíte je na zastávce každý den s pivem.“ V obchodě se setkává s mužem a jeho syny, kteří „nikdy nepřišli špinaví“. Zdůrazňování čistoty konkrétních Romů vytváří dojem, že ti, o kterých se nemluví, mají s čistotou problém. Laura zdůrazňuje individuální přístup a souhlasí s názorem „slušného Roma“, který si stěžuje na paušální odsudky, když „nejsou všichni takoví“, což dokladuje na osobní zkušenosti manželky bratra, kde „není jediný problém ani u ní, ani u rodičů, ani u jejích sourozenců“. Zkušenost nemá ukázat, že Romové jsou slušní, ale že nemusí nutně platit, že všichni dělají problémy.

Podnikatel Norbert je v pozici zaměstnavatele, který má zkušenosti se zaměstnáváním Romů. Vybírá pozitivní zkušenost s mladým zaměstnancem, který se objevil v pravý čas na správném místě, a díky dobrému dojmu z pohovoru a profesní minulosti dostal šanci, které beze zbytku využil. Je popisován jako bystrý, chytrý, učenlivý, příjemný. Odešel na vlastní žádost kvůli práci v zahraničí.

Norbert: „...zaměstnával jsem tu dokonce jednoho, který patřil k velmi dobrým zaměstnancům, ale byli jsme opatrní při výběru. Dalšího jsme nezaměstnali, protože on nám sám o něm řekl, ať si dáme pozor a toho nebereme. Třeba mne mrzelo, že ten kluk odešel, dal výpověď, že chtěl jet do Anglie, mluvil anglicky. Ale že bych otevíral náruč ... je to o těch hodnotách ...máme tu i nějaké požadavky ... takže jsem toho uchráněn ... tamten nebyl první, dělal nám tu jeden a vydržel týden.“

Že to není typická situace je zřejmé z vyjádření, že zaměstnávali „dokonce jednoho“, nebo že byli „opatrní“, „ale že bych otevíral náruč“ nebo že díky vyšším požadavkům jsou „uchránění“ (toho, aby se jim o práci ucházeli nekvalifikovaní lidé, včetně Romů).

Tolerance a antirasismus

Výslovně protirasistické postoje k Romům bez výjimky vyjádřil pouze dělník Emil. Prodavač Ivo zase projevil politování nad jejich situací „bohužel jsou ta deklasovaná vrstva, to je nešťastné etnikum“ a zdržel se jakéhokoli odsudku nebo negativního komentáře.

Emil: „...nesnáším lidi, kteří tohle dělají – rasovou či národnostní nesnášenlivost. Nedokáží pochopit, jak v tomto ohledu mohou mezi lidmi vznikat bariéry, to nemůžu pochopit a odsuzuji to.“

Na rozdíl od poznatků M. Lamont nelze říci, že by u nás rasové/etnické hranice budovali především dělníci [Lamont 1992, 2000]. Naopak negativní vnímání této kategorie není výsadou dělníků, ale

ukazuje se nejsilněji v případě mužů na vedoucích pozicích (Vít, Bruno, Ctibor), přičemž ani jeden z nich nepopisuje vlastní konkrétní negativní zkušenost. Hlavně vysokoškolsky vzdělané ženy uvádějí zkušenosti se vzdělanými, pracovitými Romy na vyšších pozicích a vyhýbají se vyjadřování podobně rasistických postojů. Monika odmítá zařazovat Romy do vrstvy ve společnosti: „to se nedá a bylo by to až diskriminující. Bála bych se toho, to je to stigmatizování“.

Kadeřnice Nataša volí příhodu drobného konfliktu, který měla s Romkou-matkou kamaráda svého syna.

Nataša: „Můj syn na základní škole docela kamarádil s Romem, pak jsme měly trošičku problém s maminkou, protože je nechávala doma samotný ... načapala jsem je, jak tam vykuřují, tak to jsem mamince volala, že mi to trošku vadí, a maminka mi tvrdila, že lžu.“

Své vyprávění ukončuje větou, která zpochybňuje důležitost romské identity dané matky pro konflikt: „ale byla to zrovna Romka, zrovna tak může být i bílá“. Tato věta je ojedinělá v tom, že reflektuje vlastní, někdy možná až příliš silné vnímání etnické identity, kterou je vysvětlováno chování, které s ní nemusí mít nic společného (zde zastání se syna a obvinění druhé matky ze lži).

3.3.3. „Nezaměstnaní“

Ani „nezaměstnaní“ nejsou všichni stejní, je důležité zejména to, jak dlouho je člověk bez práce, zda existuje a jaký konkrétně je důvod, proč zaměstnání nechtějí přijmout, zda si člověk příliš nevybírání a chce opravdu pracovat a také zda si nevydělává „bokem“.

Většina vypravěčů nezávisle na svém postavení sdílí přesvědčení, že v Praze mohou všichni najít alespoň nějakou práci, Praha je „stát ve státě“, „v Praze nepracují jen lenoši“ (vedoucí Ctibor). Ti, kteří nechtějí pracovat, jsou „vyžírkové“, kteří jenom křičí a chtějí dostat všechno zadarmo, jsou schopní krást, a především brát neoprávněně podporu. To je do jisté míry spojuje s předcházející kategorií „Romů“. S tím souvisí, že vypravěči (minimálně pražští) mají pocit, že se nesetkávají s chudými-nezaměstnanými, se kterými by měli pochopení. Aneta či Žofie nezaměstnané považují za pasivní, ne-snažící se. Obě ze své zkušenosti vědí, že aktivitou lze překonat i velmi těžká období. Jejich výpovědi dávají konkrétnější náplň Ivovým slovům o ženském usilování, které je podpořené vazbou na děti.

Žofie: „...co znám ty lidi, tak o tom hrozně rádi mluví, že ta práce není, není, ale ... nikdy nejdou sami, aby se zeptali ... Vždycky čekají s tou kartičkou ‚máte něco pro mne?‘ – ‚Ne, nemám. Přijďte za čtrnáct dní‘ – ‚Děkuji.‘ A teď si někde sedne a bude brečet? ... Ono se říká, že práce není, ale ona je. Jen je potřeba chodit a ptát se, o tom to je. A ne sedět a brečet.“

Společnost nenutí lidi pracovat

Lidé dlouhodobě nezaměstnaní si podle vypravěčů mohou za svou situaci sami, protože mají buď příliš vysoké nároky nebo se málo snaží, nechtějí pracovat. Práce nemusí nutně člověka bavit, i když to je vždy lepší, ale je hlavně prostředkem obživy, za kterou nesmí být považovány podpora nebo dávky. Kvůli práci by měli být lidé také schopní se přestěhovat, neměli by trvat na místě, pokud tam není práce.

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Vilém: „... když chce člověk dělat, tak si práci najde. Být nezaměstnaný je pro mne ponižující- nemůžu to dopustit ... šel bych klidně jezdit s hovnocucem a vysávat žumpy, ale hlavně že bych měl peníze, abych uživil dítě.“

T: „Jak se díváte na nezaměstnané lidi?“

Vilém: „Myslím si, že práce je, a kdyby chtěli, tak můžou. Nevezmou práci, která je podle nich ponižující, nebo si myslí, že je pod jejich úroveň... Znáám plno lidí, kteří jsou nezaměstnaní, a jen proto, že si chodí vydělávat bokem. A vydělají si víc, nežli normální člověk ... oni makají od rána do večera a ještě berou podporu.“

Existují lidé, kteří opravdu práci hledají a nemohou ji najít, ti jsou nějakým způsobem na trhu práce znevýhodněni. Za nejčastější důvod takové diskriminace je považován věk – podle Přemysla 50letý člověk „... ten nemá moc šancí“, u žen jsou handicapem hlavně malé děti, ale i věk – Gita: „to je těžké, když jste mladá, tak nic neumíte, pak už je rodina a pak už jste zase stará“, dále nedostatek kvalifikace a/nebo vzdělání.

Vypravěči jsou nespokojeni s okolností, že stát údajně umožňuje některým dlouhodobě oficiálně nepracovat a přitom dostávat podporu, a dokonce přitom pracovat „na černo“ a nakonec mít lepší příjmy než ti, kteří vydělávají na živobytí legálně. Chyba současné společnosti je, že podporuje „příživníky“ (Laura). Vedoucí Přemysl rozlišuje dlouhodobě nezaměstnané od dlouhodobě nepracujících, přičemž rozdíl mezi nimi tkví v tom, že jedni si chtějí najít práci, hledají, snaží se, kdežto druzí dělat nechťejí a nebudou.

Laura: „Špatně jsou na tom určitě bezdomovci a nezaměstnaní. Jenomže otázka je, jestli si za to můžou sami, nebo jestli za to může někdo jiný ... tím, že člověk pracovat nemusí, tak nepracuje a je jednodušší, když dostane sociální dávky, které jsou mnohdy na velice slušné úrovni, tak proč by chodil do práce. To si myslím, že je chyba společnosti ... jsou lidé, kteří nepracují. To dřív neexistovalo ... zákony to umožňují. A naopak zase jim vychází vstříc tím, že dostávají dost vysoké dávky na to, aby je to nenutilo do té práce chodit.“

Osobní negativní zkušenost

Vlastní zkušenost s nezaměstnaností má pouze několik vypravěčů, několik dalších zmiňuje zkušenosti ze svého okolí. Čtyřměsíční nezaměstnanost Jany pro ni neznamena příjemnou dovolenou, protože si připadala zbytečná a méněcenná, hlavně při jednání s úřednicemi na Úřadu práce. Ty jí podle ní dávaly najevo, že je to její problém a ony nemají v popisu práce jí pomáhat. To jen dokládá, jak velkou roli má práce pro identitu člověka. Nezaměstnané Jana považuje za ty, kteří jsou na tom špatně, chápe nezaměstnanost jako ubíjející situace, v Praze ale nevidí problém s nedostatkem možností.

Jana: „A měla jsem nepříjemný dojem, když jsem byla nezaměstnaná. To jsem se cítila vcelku zbytečná.“

T: „Když jste chodila třeba na ty pohovory–“

Jana: „...na pracák- i na ten pracák ... bohužel musím říci, že i vůči těm úřednicím. Jako že by tam teda nalejvaly energii do žil ... ty měly spíš pocit, že nic neděláte, že nehledáte, že oni to za vás nevyřeší.“

Nora: „Deptalo by mne být nezaměstnaná, to pak o vás nemá nikdo zájem. Byla jsem sedm let doma [s nemocným dítětem] ... Bylo to strašné. Umíte na počítači? – ,Ne, ale ráda bych si udělal

kurz' – ‚Ale my chceme někoho, kdo už něco umí‘ ... Čím déle je člověk nezaměstnaný, tím hůře práci shání. I já, kdybych byla vedoucí, tak bych raději ne někoho, kdo byl nezaměstnaný roky, řekla bych si, že to je lenoch nebo fluktuant.“

Prodavačka Gita byla po mateřské nezaměstnaná, protože se snažila získat zkrácený úvazek, který by umožňoval věnovat se dítěti. Na Úřadu práce jí bylo řečeno, že taková možnost není. S pomocí matky si nakonec otevřela vlastní obchod (second hand).

Dělnice Viola byla nezaměstnaná půl roku, dlouho nechtěla dělat pokladní (kterou nakonec přijala). Na Úřadu práce jí také nepomohli, dali jí jen dvě umístěnky až skoro po půl roce a setkávala se s diskriminací kvůli věku ‚ve 45 letech vám každý řekne, že jste stará ... na plnou pusu, to víte že jo, moc si s tím nedělají problémy ... soukromník vám to řekne každý.‘“

Vítaná pauza

Dva vypravěči nebyli tolik nekompromisní vůči nezaměstnanosti jako době, kdy si člověk „odpočine“ od práce. Dělnice Adriana si v 90. letech rok a půl „užívala“ jako nezaměstnaná. Ani si údajně nesnažila přivydělat, raději se uskromnila. Uměla využívat sociální systém podle svých slov podobně jako „cikáni“, dnes už údajně tato možnost není, ale možná ji zase zkusí. Práce je pro ni výhradně způsob, jak vydělat peníze, není podle svých slov dost chytrá na to, aby přišla na způsob, jak peníze získávat jinak. Dodnes využívá možnost být na nemocenské, přestože nemocná není. S tímto ohledem si vybírá i zaměstnavatele tak, aby její nepřítomnost nepoškozovala její kolegy, kteří v době její absence za ni musí práci vykonávat. Ucházení se o práci považuje za ponižující zkušenost, při které naráží také na věkovou diskriminaci. Podobně jako je tomu u „bezdromovců“, dlouhodobí si podle ní zvyknou a už se jim nechce pracovat, měnit svůj režim.

Adriana: „...člověk jde – dají mu dotazník, vyplní to, dá datum narození a stále ještě o té firmě nic neví, ale ta už vidí: 50. rok narození, dneska je 2007, co ten člověk tady chce, jak se ho zbavit. ‚Tak my vám dáme vědět za týden‘, ale už vědí, že ho nevezmou. Tak ten člověk je na pracáku rok a nemůže za to ... nikam se nedostane.“

T: „Byla jste delší dobu nezaměstnaná?“

Adriana: „...také jsem byla rok a půl ... já byla v době, než propukla aféra s cikánama ...ono se pak provalilo, jak umí s úřadem práce vycházet ... také jsem s tím uměla proplouvat jak oni, ale oni to pak medializovali, že se to utlo, ta chobotnička už ty chapadýlka nemá. V té době to bylo hezké, líbilo se mi být na pracáku (smích) ... budu raději doma, uskromním se a budu si to užívat.“

Barman Bonifác v rozhovoru také „přiznal“, že využíval možnosti být nezaměstnaný k vytvoření pauzy, „tak jsem chodil asi pět měsíců chlastat, nic jsem nedělal.“ Po propuštění z místa projektanta kvůli restrukturalizaci dostal od původního zaměstnavatele, velké firmy, která „šla do konkurzu“, odstupné, což mu spolu s příspěvkem v nezaměstnanosti stačilo k relativně bezstarostnému životu. Na rozdíl od Jany nebo Gity si s chutí užil období nicnedělání, které skončilo, když došly peníze a úřad práce ho dál nepodporoval. Následná pracovní zkušenost pro něj byla podřadná, náročná, manuální práce, ze které se snažil co nejdříve odejít. Stejně jako Adriana i on při ní využíval nemocenské k vyhnutí se zaměstnání, které ho ani finančně, ani svou náplní nebo kolektivem neuspokojovalo.

3.4. Oni, kteří jsou „nahore“

T: „... když bychom se podívali ... na ty lidi, kteří jsou na tom dnes dobře nebo o nichž se možná dá říci, že jsou nahore, kteří lidé si myslíte, že to jsou?“

Ctibor: „Tak tady bych rozlišil. Jsou lidé, kteří jsou zaslouženě nahore, jsou lidé, kteří jsou zaslouženě bohatí, jsou také lidé, kteří nakradli. Ti ... by neměli být na té špici společnosti ... ti by měli být v kriminálech ... ti, co si opravdu vydělali, a někteří tvrdě, někteří restituovali nebo tak, tak já jim nezávidím, já jim to nechci brát. Přeju jim to.“

Ctiborova odpověď nás uvádí mezi tzv. špičky společnosti, kde můžeme opět identifikovat několik hlavních kategorií, které lze rozlišit podle jednotlivých sfér (mocenské či řídicí, ekonomické, mediální či intelektuální) a také podle toho, nakolik si své výsadní postavení zaslouží. Tyto kategorie se vyznačují velikostí majetku, resp. příjmů a svým dosahem. U některých profesí (vědci, lékaři apod.) příjmy nemusí být nejvyšší, ale byly by zasloužené. Zatímco politici jsou téměř výhradně negativně hodnocenou skupinou, lékaři a vědci jsou zase až na výjimky pozitivně hodnocenou skupinou, u velkých podnikatelů vedou symbolické morální hranice napříč kategorií podle způsobu, jakým peněz nabyli.

3.4.1. „Politici“

Tato kategorie je vypravěči jednoznačně považovaná za „ty nahore“ a téměř bezvýhradně nezaslouženě, což se týká zejména vrcholné politiky, kde jsou v nejčistší podobě viditelné charakteristiky jinak přítomné už na nižších úrovních. Diskrepance mezi vnímaným vysokým třídním zařazením a zároveň velice nízkým symbolickým oceněním je podobná s kategorií „velkopodnikatelů“. Často jsou zmiňováni i mezi elitou, někdy upřesněnou jako „pomyslná elita“ (Ivo), protože je definuje funkce a ne jejich schopnosti. Obraz politiků je stejně negativní u mužů i žen, napříč vzdělanostním spektrem i profesemi. Částečně byl posílen politickou situací v době konání rozhovorů, tedy po volbách v roce 2006, kdy dlouhou dobu nebyla sestavena vláda a stát přesto „fungoval“.

Ideál vs. skutečnost

Většina vypravěčů by politiku dělat nechtěla, někteří se od ní distancují velmi silně, „ani bych jim tam neuklízela“ (prodavačka Žofie), „nechtěl bych se přátelit s politiky, to po mně nechtějte“ (ředitel Norbert) či „politika je svinstvo, s kterým nechci mít nic společného“ (vedoucí Vít). Těmito vyjádřeními reagují na pocitovaný „reálný“ stav české politiky. Podobně o ní mluví i ti, kteří spíše v nadsázce říkají, že by politiku dělali kvůli vysokému příjmu bez větší námahy (dělníci Zbyšek, Filip, Adriana, vedoucí Přemysl, Bruno). Jiní se při otázce na svoji spoluúčasť na politice zabývali spíše politikou *jaká by měla správně být*, jak by si ji představovali. Uváděli pak vlastní nedostatky, které jim podle nich neumožňují o vlastní participaci reálně uvažovat. Vedoucí Monika, prodavačka Libuše, kadeřnice Nataša a dělník Emil jsou přesvědčeni, že k výkonu politiky je třeba mít opravdové schopnosti spojené s přehledem v nejrůznějších společenských oblastech, komunikační kompetence, na které se necítí nebo vzdělání a zkušenosti.

Monika: „...je to strašně složitá práce, složitosti se nebojím, ale myslím si, že pak by měl mít dostatečný přehled o společnosti, společenském vývoji, společenském životě a ve všech sférách

společenského života ... tam bych potřebovala ... mít nějakou platformu, na níž bych to mohla stavět...“

Lékárnice Kamila a prodavačka Blažena považují politiku za náročnou a důležitou práci, která by je zajímala, ale obě míní, že by v současné době kvůli dětem nebyly schopné věnovat se tak časově náročné činnosti. Blažena klade důraz na svoji zodpovědnost při plnění pracovních povinností, která by jí to neumožnila. Kamila se alespoň angažuje v místní politice.

Rozpor mezi tím, jací lidé by politiku ideálně dělat měli, jak by se měli chovat a vnímanou skutečností, je markantní. Částečnou výjimku z negativního hodnocení představuje Dalibor, který říká, že má k práci politika blízko a jeho přátelé z tenisu jsou také politici. I jemu ale vadí, že politika nikdy není „stoprocentně čistá“, je o hledání kompromisů.

Marast a svévole

Ostatní jsou mnohem nesmiřitelnější – podle nich jsou politici ostuda národa, líní lemplové, kteří nic neumí, jsou odpad společnosti, verbež. Do této sféry vstupují hlavně lidé s touhou po penězích a výhodách, které jsou s vrcholovou politikou spojeny, a ne lidé s ideály. Zaměřují se výhradně na sebe, na vlastní peníze a výhody, vytváření kontaktů, spolupráci s podnikatelskou sférou až vyloženě podvodníky. Vedle toho mají neoprávněná privilegia, jsou velmi dobře finančně zajištěni, de facto živeni pracujícími lidmi, jako jsou sami vypravěči. Hlavně nížeji postavení vypravěči považují politiky za ty, kteří namísto vděku nevidí do problémů „obyčejného“ člověka, nevědí, jak žijí „normální“, a pro lidi, jako jsou oni, sami nic neudělají, nedělají nic užitečného a nechtějí doopravdy společnosti pomáhat. „Žádný politik nezůstane natolik duševně čistý, aby těm lidem [obyčejným] opravdu chtěl pomáhat.“ (Iveta).

Podle vedoucího Bruna je „plno politiků, kteří dělají asi i pro blaho lidí a mají předsevzetí“, ale i on vidí „plno vyčůraných“. Zbytek si připadá až méněcenný vůči nadřazenosti politiků, kteří se dívají podle něj na občany svrchu, uvalují na ně svoji moc a „dělají si, co chtějí“. Jejich reprezentace hlavně ve sdělovacích prostředcích, vyvolává v běžných lidech vztek, dráždí je.

Aneta: „Když vidím zprávy, tak nadávám, já bych je tam vyházela, to je jen boj o koryta, točí se to tam pořád stejně. Nic pro nás neudělají, a když už to vypadá, že by něco bylo, tak tam je zas jiná vláda, jako teď ten Topolánek.“

Důležitou okolností je obava spojená s představou, že člověk při vstupu do politiky musí přijmout podmínky daného prostředí, přizpůsobit se mu po vzoru rčení „Kdo chce s vlky býti, musí s nimi výti“, jinak bude vyloučen. „Málokdo do toho vidí a oni si tam nikoho nepustí, kdo by jim koukal do karet. Třeba tam je někdo, kdo se snaží, a oni ho pak sejmou: budeš jako my.“ (Vilém). Vedoucí Svatava (opět zdůrazňující kompetenci vyjadřovat se k otázce) uvádí zkušenosti s politikou komunální i národní úrovně, které jí údajně umožňují nahlédnout „pravou tvář“ politiky, ta ale vcelku odpovídá běžně uváděnému obrazu. Na politiku podle ní musí člověk mít „silný žaludek“ a „ostré lokty“, což jí chybí.

Libuše: „...tam je potřeba obrovská dravost a vůbec žaludek na špinavé věci... Je to takové mluvení o ničem ... a leckdy i ten styl, když se člověk podívá v televizi, tak všichni budují, všichni dělají ... ale mně přijde, že za konkrétním politikem nic konkrétního není...“

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Emil: „... když se člověk dostane z těch nižších stupňů do těch vyšších, tak zjistí, že ta politika je ohromná špína. Znáám člověka, který dělá zdejší komunální politiku a vydržel v ní rok ... Nechtěl bych vidět, co se děje na politice regionální a krajské atakdale.“

S politikou je obecně spojována nutnost leccos překousnout a vypořádat se se špínou, svinstvem, bahnem či marastem a málokdo si věří, že by to zvládl, ustál se cti. Metafory nasazující politikům prasečí hlavy a nechávající je „bojovat o koryta“ (Aneta) dávají představu „Augiášova chléva“, kterému se slušný člověk, neschopný ho sám uklidit, raději vyhne. Aby v tomto prostředí člověk uspěl, musí se umět prosadit na úkor druhých, čestné lidi bezohlední politici ušlapou.

T: „A myslíte si, že dnes hraje roli i čest?“

Filip: „Asi jak v čem. Když se podíváme na naše politiky, tak tam se o cti nedá mluvit, tam je to asi o těch penězích – jsou tam kvůli nim. Kdyby tam byli kvůli cti, tak se tam neděje to, co se tam děje...“

Čestné a slušné lidi, kteří by politiku dělali z přesvědčení, vypravěči příliš nevidí. Politika s jejími atributy, mocí a penězi, má tu sílu, že lidi proměňuje. Politici rozhodně nepatří mezi normální, obyčejné lidi, žijí zcela jiným způsobem, je to „smetánka“ (Aneta). Vypravěči budují v rozhovorech téměř nepřeklenutelnou symbolickou bariéru mezi slušnými, čistými „my“ a neslušnými, egoistickými „oni“. Pouze někteří věří, že výjimky se (jako všude) najdou. Viola se jako prodavačka v kantýně na VŠE setkala s L. Klausovou, která v ní zanechala příznivý „lidský“ dojem: „to je strašně prima ženská ... dělala jsem na pokladně, a přesto se chovala slušně a tvrdila, že Klausovi žádnej štrůdl kupovat nebude, protože je tlustý ... prostě normální ženská.“ Svým bezprostředním chováním tak člověk dokáže zároveň zachovat velký společenský rozdíl, a přitom vytvořit sdílený prostor.

3.4.2. „Finanční špičky“ – „velkopodnikatelé“

Finanční elita byla (stejně jako politici) zcela přirozeně identifikovaná jako skupina „těch nahore“, což odpovídá tomu, že lidé „běžně“ považují hierarchie ve společnosti za odvozené z ekonomické (třídní) sféry.

Přemysl: „(...) Postavení ve společnosti je dané příjmy ... to kastování dělá majetek, to se vytváří samo, je to důsledek kapitalismu.“

T: „Kteří lidé se podle vás mají dobře, kdo je na tom nejlépe?“

Laura: „Ti, co kradou ... to se nezměnilo. Kdo dnes není poctivý, ten má nejvíc peněz. Málo lidí si peníze vydělalo opravdu poctivou prací.“

Nemůžeme mluvit jednoduše o kategorii „podnikatelé“, protože ta je mnohem širší, zahrnuje menší i střední podnikatele (kam spadají i někteří vypravěči), kterých se následující řádky netýkají. Netýkají se ani některých sportovců nebo hvězd showbyznysu, kteří svými příjmy také mohou spadat mezi finanční špičky. Jde o tu část finančních špiček, která vydělala peníze svými podnikatelskými či obchodními aktivitami, můžeme je označit za „velkopodnikatele“. Žádný vypravěč se sám do této kategorie nezařazoval, mezi „podnikatele“ však ano (Servác, Gita, Ivo, Nataša, dříve Adriana, Dalibor).

Doba příležitostí – uplatnění schopností i možností

Opakovaně zmiňovaným kontextem vzniku velkých finančních rozdílů mezi lidmi, otevírání nůžek a vůbec vzniku vrstvy ekonomických špiček společnosti jsou devadesátá léta a s nimi spojené podnikání, privatizace, tunelování či restituce.

Přemysl: „...po té sametové revoluci – to nebyla žádná revoluce a vůbec ne sametová, ale používá se to – bylo to tak nějak vyrovnané, ale časem ... došlo k velkým rozdílům – ta nejvyšší třída zbohatlíků, poctivě bohatých lidí je strašně málo – tak ty hranice se dost zvětšily a jsou dost ostré.“
Žofie: „...v tom devadesátém hup někdo do podnikání a tenkrát to docela šlo, protože to bylo rajská zahrada, tam se to rozjelo a jiní zase dělali támhle ve fabrice, kterou už zavřeli, bydleli támhle v paneláku.“

Podnikání je i dnes vnímáno jako jedna z možných cest, jak se ve společnosti vypracovat (Žofie, Ctibor, Přemysl, Ivo, Filip), ale v té době bylo mnohem více příležitostí vypracovat se „z nuly“ až nahoru než nyní, vytvořily se podmínky, kterých uměli pouze někteří lidé využít ke svému prospěchu. Podnikaví lidé se tehdy „chopili šance“, „zmobilizovali své síly“, navázali kontakty a ne vždy to bylo „nejčistší“. Pro lidi, kteří dokázali proměnit nabízející se šance, je charakteristická dravá osobnost, která nezávisí na politickém režimu. Takový člověk je schopný také obcházet pravidla, hledat si i nefér cesty a známosti, protekce (Monika). Nejen schopnosti, ale také rozdílné možnosti, se kterými již od počátku lidé stáli na startu (Zbyšek, Bruno), stály za vznikem rozdílů. Získat náskok bylo možné díky informacím, kapitálu, restitucím či konexím.

Svatava: „...pokud mluvíme o extrémních částkách, ke kterým se normální člověk normální prací nemůže pomoci. Ale i v té podnikatelské sféře jsem přesvědčená, že ty známosti hrají velkou roli. Právě proto, aby člověk k těm penězům přišel a k té moci.“

Blažena svým zařazením do určité generace a tím, že druhý manžel její matky byl za minulého režimu ředitel velkého podniku, ví o tom, jak byly rozebrané či vytunelované do té doby fungující podniky a jak souvisí vznik vrstvy nejbohatších lidí s jejich postavením před rokem 1989. Někteří „přišli k penězům díky tomu, že si rozebrali podniky, které fungovaly a které díky nim přestaly“ (Blažena). Atmosféru doby dokresluje citovaný výrok tehdejšího premiéra Klause „neznám čisté a špinavé peníze“ (Vít) nebo akce M. Zemana z roku 1998 „Čisté ruce“, jejíž fiasko bylo dáno propojením těchto lidí se státní správou, zejména politikou ODS (Přemysl).

Projevy způsobu zbohatnutí

Vypravěči předpokládají, že způsob nabytí finančních prostředků se ukazuje v jednání lidí. Ti, co vydělali peníze svou tvrdou prací (na rozdíl od těch, co k nim přišli rychle a snadno), se penězi nechlubí, nemají potřebu je ukazovat, okázale utrácet, hýřit a předvádět se s nimi, mohou se chovat normálně. Vypravěči deklarují, že rozhodně nezávidí ani těm, kteří k nim přišli „snadno“. Distancují se silně od toho, že by peníze mohly legitimovat nečestné praktiky. Podnikatelů, kteří by odlišovali čisté a špinavé peníze, je ovšem velmi málo (nebo alespoň ne dost), jsou to spíše výjimky, bílé vrány (prodavači Blažena, Servác, vedoucí Norbert, Bruno, Vít). Spíše výše postavení vypravěči chápou poctivé podnikání jako hnací sílu společnosti. Zaměstnavatelé mají možnost ovlivňovat životy druhých, zaměstnáváním, rozhodováním o platech zaměstnanců nebo podporou kultury nebo vědy (Vilém).

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Ideálem vypravěčů je obdoba příběhu o „americkém snu“, „český sen“ o podnikateli, který pouze svou usilovnou pílí, schopností riskovat, nebát se, nápadem a šikovností se bez pomoci z úplně nuly vypracuje, a i poté se chová „normálně“ a má své staré přátele.

Materiální bezstarostnost podle vypravěčů nemusí znamenat klidnější život. Oproti běžným lidem mají větší zodpovědnost, stres, „pořád se za něčím ženou“, jsou mnohem více zaměřeni na práci a peníze u nich hrají mnohem větší roli než u normálních. Podle dělnice Adriany jim způsobuje stres i pocit, že když nepracují, utíká jim čas a tak i příjmy, což způsobuje jejich vnitřní nesvobodu. Vše přepočítávají na peníze, nejsou šťastní. „Žijí úplně jinak než my.“ (dělnice Aneta)

Špatné vzory – „Krejčířové, Pitrové & spol.“

Finančně dobře jsou na tom „zbohatlíci“, kteří získali své peníze nikoli svou prací, ale podvody, „černotou“, „špinavostmi“ či „tunely.“ Dávají své peníze najevo, protože ty jsou tím, co definuje jejich společenský úspěch, jejich postavení. Jsou vnímáni jako arogantní (Pankrác), darebáci, paraziti, odpad společnosti (Přemysl), šibalové (Servác), není možné si jich vážít (Viola, Adriana, Žofie). Mají sice majetek, ale je z nich vidět hloupost, když se snaží přiblížit vzdělaným lidem (Nataša), hrají si na haury (Přemysl). Naši vypravěči reprodukovali „objektivní“ postavení, které těmto lidem podle většiny náleží, ale na druhou stranu se vůči tomuto názoru silně vymezovali, a tak se vydělovali z pomyslné většiny.

Přemysl: „...je tu určitá kasta lidí, kteří jsou bohatí, ale z nich jen nepatrná část poctivě – dobrým nápadem nebo zkušenostmi, šikovností – a další, to jsou podvodníci, zbohatlíci a o sobě říkají, že jsou úspěšní, ale přitom nejsou, Jsou jen darebáci.“

Rétoricky se opakovaly podobné formulace odkazující k mediálním kauzám: „typ Krejčíř“ (Zbyšek), „Krejčířové, Pitrové“ (Přemysl), „viz pan Kožený a jiní“ (Emil), „typ Kožený“ (Norbert), „Pitr a tak“ (Adriana), „Krejčíř atd.“ (Vít) a další. Odráží to mediálně známá jména a obličejové mužů spojených s velkými penězi, které nebyly nabyty čistými způsoby a na kterých visí hrozba zásahu zákona. Jediná dělnice Adriana přiznala, že tito lidé si svým způsobem zaslouží obdiv za svoje „umění“. Někteří vypravěči se cítí být tunelováním a rozpadem dřívějších podniků poškozeni, také *na jejich úkor* se někteří lidé mohli vyhoupnout nahoru.

T: „...kdo si myslíte, že je u nás v české společnosti úspěšný?“

Žofie: „No, ti co mají největší průsery. Krejčíř třeba, že ten umí udělat průser a je úplně top ... ale tohle je úspěch na prd. A po tom tyhle lidi prahnou.“

Laura: „... nevím, kdo je na tom zas až tak nejlíp. Ale když to vezmete, tak je to samý podnikatel, když se dělá žebříček nejbohatších, sportovci, dobře, ale ti alespoň makaj ... ty podnikatelé budou hamounit do šedesáti, někteří i déle.“

Z již napsaného vyplývá, že kategorie „velkopodnikatelů“ je nutně často chápána jako nezasloužené „nahore“, ale i v rámci ní u některých vypravěčů můžeme najít hranici rozlišující poctivé a nepoctivé způsoby vydělávání peněz.

Dobré příklady

O pozitivních osobních zkušenostech s podnikateli hovoří Nataša nebo Přemysl, ale nejbližší zkušenost s „velkopodnikateli“ mají vedoucí Vít a ředitel Norbert, i když Norbert říká „s největšími špičkami se nesejdu“. Jsou ale příkladem úspěšného podnikání, kterého si tito vypravěči váží a kterým pomáhají české ekonomice. Jedním z Norbertových nejlepších přátel je majitel firmy, který je ve svém podnikání velmi úspěšný díky jeho přirozené vůli jít si za svým, kterou dokladuje příkladem ze střední školy. Nejen cílevědomost a odvaha vzdorovat autoritám, ale jejich kombinace s excelentními intelektuálními schopnostmi z něj dělá to, kým je. Nejenže hodně vydělává, takže si může dovolit jezdit několikrát ročně na luxusní dovolené nebo platit drahou přípravu synovi, který závodně lyžuje, ale navíc je zcela nezávislý, svou firmu vede tak, že ji nepotřebuje rozšiřovat, ani se nemusí zadlužovat (na rozdíl od Norbertovy).

Norbert: „... dokáže si jít za svým odjakživa, už na střední jsme psali písemku, kantor začal mluvit, on švihnul propiskou a „buď tu budem mluvit, nebo psát písemku“, měl samé jedničky celou dobu.“

T: „Velké sebevědomí.“

Norbert: „Jo, ale měl to podpořené. I na vysoké škole studoval bez problémů, je chytrý. Ale zase, že by se povyšoval, to ne. Umí si prosadit své. ... vybuďoval firmu, která mu přináší dostatek peněz ... umí si prosadit svoje, v obchodě se umí orientovat, není závislý na nikom a má filosofii, že nepotřebuje tu firmu rozvíjet do žádné velikosti ... je spokojený, může si dovolit financovat syna, může jet třikrát ročně do Karibiku na dovolenou. Nemusí přemýšlet, jestli si koupí tohle nebo tohle, zdravotně je ok.“

Vít obšírně vypráví o známém podnikateli, kterého si váží. Ten dlouhodobě a s úspěchem buduje softwarovou firmu. Jeho odbornou výjimečnost dokladuje tím, že firma má mnoho poboček či divizí po celém světě, několik set zaměstnanců, centrálu na jedné z nejprestižnějších zahraničních adres a je zmiňována v odborném tisku. Podstatnou složkou je ale morální vyspělost a odvaha známého, která je dokladována na jeho odmítnutí ne zcela čistého konkurzu.

T: „Ale jsou nějakí lidé, kterých si můžete vážit?“

Vít: „Určitě, určitě ty lidi jsou ... její [kamarádka] manžel je opravdu, bych řekl, mozek a vybuďoval si firmu vlastně na koleně z ničeho ... než by šel do něčeho, co se mu nezdálo úplně čisté a průhledné, tak radši z toho tendru vycouval, což chce odvahy.“

T: „Dalo by se to rozšířit, že si vážíte podnikatelů?“

Vít: „No (smích). On zrovna je typ úspěšného podnikatele, ale takových typů jako on je málo, podívejte se, peníze určitě v podnikatelské společnosti hrají daleko větší roli než u nás normálních lidí ... Otázka je, nakolik je ta sféra tak vyspělá na to, aby řekla: „peníze ano, ale jen za těch podmínek...“

3.4.3. „Elity“

Skupina „elit“ se významově do určité míry překrývá s kategoriemi umístovanými jako „ti nahoře“, ale nedá se s ní ztotožňovat, alespoň ne u všech vypravěčů. Co pro vypravěče „elita“ či „elity“ představují, kdo je tvoří a jak jsou hodnoceny, je předmětem následujících řádků.

„Ti nahore“ jako elity

Menšina vypravěčů se nevymezovala vlastním pojetím dané kategorie a spolehla se na obecný či „dominantní“ obraz ve veřejnosti, a ztotožňují „elity“ s „těmi nahore“, tyto dvě kategorie se pro ně významově překrývají. Třemi hlavními podkategoriemi jsou pak skupina/třída vrcholných politiků, bohatí podnikatelé a celebrity, tedy špičky na dimenzi mocenské a/nebo finanční a/nebo mediální. Elity jsou pak veskrze negativně vnímanou kategorií, nezřídka získávají další specifické nálepky jako „podvodníci“ nebo „raubíři“. Pro instalátéra Filipa jsou „za vodou“, tedy mají peníze a elitnost nemá nic společného s výzkumníci navrženými kritérii profesionality nebo medializace. Podobně negativní postoj zastávají také dělníci Zbyšek nebo Aneta. Elitou je „horních deset tisíc“ nebo „Topolánek a spol“. Nejsou hloupí, museli se snažit nějak se tam dostat. Podle Zbyška je to „většinou jeden raubíř vedle druhého, politik, podnikatel, nedej bože, když to spojí.“ Vůči takovým elitám všichni vypravěči vyjadřují silnou distanci, nesouhlas s jejich vnímaným objektivně vysokým postavením, ale zároveň i svou bezmoc čelit této definici.

Dvě tváře elit

Elity obecně mají vysoké postavení, které jim zaručuje (určitou) moc a/nebo peníze, které lze využít k dobrému či zlému. Za většinou odpovědí se skrývá ambivalence v tom, kdo je a kdo má být za elitu považován, koho toto slovo vlastně označuje. Nejednoznačnost je pak individuálním pokusem o nabourání vnímané dominantní definice, kterou podle vypravěčů sdílí společnost nebo většina lidí. Dva hlavní typy elit se liší tím, jak je vypravěči hodnotí, zda si jich váží nebo ne. Klíčový je vysloveně morální aspekt. „Pomyslné“ či „medializované“ elity stojí oproti vlastní, alternativní definici elit vnímaných jako „přirozené“, „opravdové“ či „neviditelné“.

Svatava: „No, osobně ji vidím ve dvou rovinách. Jedna je ta, která je medializovaná, to znamená hvězdy, ať už čehokoliv ... a pak je u nás ta elita, která není vidět, a to bych řekla, jsou ti, kterých člověk by si mohl vážit... třeba ve vědě. Řekla bych, že u nás máme na počet obyvatel velkou spoustu velice schopných lidí, a ti medializováni nejsou. Přesto pro mne jsou elitou.“

T: „Takže si pod pojmem elita představíte spíš vědce nebo...“

Žofie: „Spíš to, nějaký superstár nebo to, to zavrhuju ... Pro mne význam slova elita je člověk, který něco dokázal, fakt hlavou, který se v tom piplá, něco studuje, dělá si ten svůj výzkum a po dvou, třech letech i po desíti- bum, mám to. To je elita ...“

Výše zmiňované kategorie jsou brány jako relevantní vzhledem k elitě, patří do této „škatulky“, ale podle názoru vypravěčů je tomu tak neprávem, neuznávají legitimitu jejich vysokého společenského postavení, vymezují se vůči těmto skupinám a nevidí důvod, proč by si jich lidé měli vážit, a jsou proti tomu, aby byly lidmi vůbec vnímané jako elity. Pomyslnost politiků jako elity je například dána tím, že nejsou vybíráni pro své vlastnosti, jak se rekrutuje přirozená elita, ale jsou dosazováni do funkcí (Ivo).

Monika: „(...) Velkou skupinu elity tvoří politici, rozhodně- to je elita sama o sobě, včetně své moci, včetně svých přístupů, včetně příjmu ... zneužívání moci, privilegia do očí bijící, to je elita sama o sobě. To je také to, co asi nejvíc dráždí lidi ve společnosti ... v devadesátém se tohle kritizovalo a poukazovalo se na to, co dělali komunisti ... dnes to funguje zase tak. (...) Je to o těch elitách a co ti lidé těm elitám dovolí. Zatím jim bohužel dovolujeme moc. Ta podpora té moci je velká.“

Uznávaná elita

Tzv. přirozenou elitu tvoří vzdělaní a schopní lidé, převážně intelektuální elita s morálním kreditem, špičky ve svém oboru, nejčastěji vědci a lékaři, někdy i konkrétní osobnosti. Iveta mezi ně zařazuje i špičkové sportovce, kteří jsou na očích, předvádějí výkony a jejich peníze jsou vydřené. Tato elita si zaslouží úctu a „veškeré výsady“, protože z jejich práce mají prospěch ostatní, uznávají jejich potřebnost a užitečnost jejich práce, „posunou tu společnost vpřed“ (Ivo). Osobní chápání významu elity obsahuje zejména tři atributy – pracovní úspěch, žádoucí morální vlastnosti a přesah vlastní osobnosti. Příjem rozhodně není kritériem, tím je význam pro společnost, kterému by měl ovšem odpovídat příjem. Podle dělníka Viléma jsou elitou vědci, umělci a majitelé velkých firem. První dvě skupiny spojuje práce na něčem, z čeho mají užitek ostatní lidé, něco, co si mohou pamatovat. Majitelé firem zase mají vliv na zaměstnance a mohou se stát mecenáši umění či vědy. Žofie za elitu považuje jako mnoho dalších lidí vzdělané, s přesahem vlastní osobnosti, vlastního oboru. Sice nejsou tolik vidět, ale není jich ani nijak málo, „nejsme tak blbej národ“ (Žofie). Soudí podle televizního pořadu, který se věnuje úspěchům českých odborníků, což ilustruje důležitost role médií při sebehodnocení společnosti a sebe jako příslušníka národa. Příslušnost k elitě Bonifác posuzuje tím, jestli v dobrem „propaguje“ naši republiku za hranicemi jako sportovci, vědci či lékaři, na rozdíl od politiků a celebrit, kteří jsou „ostudou národa“. Také manažer Ctibor si váží lidí, kteří nás proslaví nebo propagují za hranicemi, přesáhnou náš malý „rybník“, kterých je velmi málo (např. nositelé Nobelovy ceny, špičkoví lékaři, sportovci). Vypravěči často zmiňovali příklady konkrétních známých osobností, jako jsou: majitel portál seznam.cz Lukačevič, lékaři Pafko, Svoboda nebo sportovci Šebrle, Neumannová, návrhářka Matragi. Jsou také povolání, jejichž špičky jsou elitou, přestože konkrétní jména nejsou veřejnosti tolik známá (lékaři a vědci).

Vliv na životy ostatních lidí může být přímý (operovaný člověk nebo zaměstnanec jsou přímo ovlivněni lékařem či zaměstnavatelem), ale také může být do značné míry symbolický. Mezi elitu se dostanou pouze ti, kteří jsou tak okolím zařazeni pro své vlastnosti a schopnosti, společenství je musí uznat. Nutnost zvažování morální stránky se týká také zařazení naší republiky v civilizovaném světě (Servác).

Servác: „...měli by to tvořit vzdělaní lidé, kteří mají morální kredit ... rozhodně ne šibalové, ty bych za elity nebral...“

T: „Takže je důležitý ten morální.“

Servác: „Určitě. Jestli chceme být v Evropě...“

Veřejnosti a sami sobě pak vypravěči v takovém případě dávají větší moc při definování toho, kdo elitou je, než při spolehnutí na obecnou „dominantní definici“. Elity určuje význam pro společnost a budování dobrého obrazu České republiky v zahraničí, explicitně je s nimi spojována „naše společnost“, „národ“ či „stát“. Lidé vystupují z pozice občana (člena) ČR. Nadindividuální celek (společnost) se jimi může chlubit, občané mohou být hrdí, nemusí se stydět za to, že jsou Češi.

3.5. My, kteří jsme „normální, slušní lidé“

T: „Jakých lidí si vážíte?“

Laura: „Asi hlavně těch, kteří zůstali takoví, jací byli vždycky a nesnaží se povyšovat nad někým, nebo ze sebe dělat nevím co, kteří pracují, chodí do práce, asi takoví, kteří žijí normálním životem.“

Kdybychom měli v krátkosti a zjednodušeně shrnout, se kterou částí společnosti se lidé nejvíce identifikují, byla by to kategorie „normálních“ nebo „slušných“ lidí, a to nezávisle na objektivních charakteristikách, které umísťují některé výše a jiné níže.¹³ Normální se vymezují vůči dříve jmenovaným kategoriím, ale i celebritám, kšeftářům, těm, kteří si vydělávají na černo a přitom berou sociální dávky. V rozhovorech je budován jejich pozitivní obraz, jejich způsob života je de facto obhajován.

Mají normální práci, která má smysl, nezaměstnanost je pro ně nestandardní, jsou nezávislí, protože si vydělávají na živobytí své, vlastní rodiny a ještě odvádějí daně státu. „Abych nestála na vlastních nohou, to by mi vadilo.“ (Nataša) Jsou popisováni jako slušní, šikovní, spolehliví, zodpovědní a čestní, zůstávají, jací byli vždycky, je na ně spolehnutí, váží si rodiny, peníze jsou pro ně prostředkem, ne cílem. S normálností není spojená úplná rodina, rozvod je natolik běžným, že dělnice Jana považuje svou „funkční rodinu“ spíše za výjimku. I přesto, děti, které chodí do školy, čistý a útulný domov, plná lednice a navařeno jsou atributy domova obyčejných lidí (dělníci Pankrác, Viola). Důležité je, že si „na nic nehrají,“ nedělají ze sebe něco, co nejsou, nemají rádi povyšování druhých a nepovyšují se nad ostatní, nejsou sobečtí a nezávidí. Jsou dělníky, kteří si vydělávají rukama na živobytí a pak chodí do hospody. Nebo také „klasický střední proud ... mám práci, mám děti, jezdíme i na dovolené“ (Libuše). Mohou být i bohatí nebo alespoň o hodně bohatší než vypravěči, pokud se chovají úplně normálně, jsou poctiví, vedou normální život (Zbyšek, Přemysl). Postavení ve společenské hierarchii v rámci normálních závisí také na náhodě, štěstí nebo smůle, kterou člověk má a se kterou nemůže vůbec nic udělat. Náhoda může způsobit vzestupy a pády během života, člověk získá lepší zaměstnání, nebo naopak ho ztratí, onemocní nebo si najde partnera, který je na tom lépe apod.

Už z toho, že tato kategorie zahrnuje dělníky i vedoucí, chudé i bohaté, lze usuzovat, že není jeden typ „normálnosti“, ale existují různé verze. Charakteristiky uvedené výše neplatí pro všechny, ani bez výjimky, patří spíše ideálnímu typu, než že by šlo o skutečně žitý model. Že tento obraz má i své stinné stránky, bude ukázáno více v následující části. Vůči normálnosti se vymezuje částečně prodavačka Blažena, která tento svět chápe jako „zakaboněný“, „nejsem ... ve škatulce těch obyčejných lidí ... jsem veselejší a přístupnější ... trošku vybočuji z toho normálního, šedého života.“

Nezávislí, avšak živící stát

„Obyčejní“ pracující lidé jsou považováni několika lidmi explicitně za ty, kteří jsou na tom nejhůře. Zatímco „ti dole“ se mohou živit či přizívat ze sociálních dávek nebo využívat různých výhod a není si na nich co vzít a bohatí své příjmy „zapřou“ (Iveta), pracující široká střední vrstva se musí hodně snažit, aby uživila sama sebe a byla nezávislá na státu. Podle Emila většina zaměstnanců firem, továren, ale i živnostníků „vytváří de facto hodnoty, ze kterých žije tenhle stát, a ostatní už, nechci říkat, parazitují.“ Stát na ní sice závisí, ale nic nenabízí oplátkou, „o ty obyčejné lidi se nikdo ne-

13 Explicitně vedoucí Dalibor, Vít, Norbert, dělnice Aneta, Jana, Viola, Adriana, dělník Pankrác, kadeřnice Nataša, prodavačka Laura.

stará, což je ošklivé“ (Iveta), „stát ... jim nevytváří prostředí k tomu, aby byli spokojeni.“ (Emil). Ačkoli pracující vydělávají na ty nahoře, živí stát, politiky, vysoké manažery, nikdo je za tuto práci ani adekvátně neocení. Naopak, někteří politici je označují za lůzu či plebs. Pracující ale mají (alespoň ve svých očích) „čisté ruce“, připadají jim vysoké příčky na symbolickém žebříčku.

Iveta: „...střední vrstva je na tom nejhůř a je jí nejvíc, takže ten stát může nejvíce dotovat a sponzorovat. Svou prací a svou šikovností.“

T: „Které skupiny, lidé, jsou na tom dnes špatně, jsou to ti dole?“

Bruno: „Nejhůř na tom je ta ne střední vrstva, ale ta těsně pod ní- ne úplně chudí ... tahle střední vrstva nevyužívá ani ty dávky, musí makat, aby se užívali, a nejvíc přináší daní a živí tím ty největší manažery. Ty na tom jsou nejhůř. Je to divné, ale je to tak. Ta těsně pod střední vrstvou ... ti co jsou zaměstnaní, mohou být i na vyšších funkcích, berou poměrně solidní plat, který užívají, ale neberou majlant, vyjdou, spoří, zaplatí cokoliv, ale vydělávají na daně a ostatní.“

Povyšování a hraní si na něco mezi „normálními“

Z rozhovorů vyplývá, že ne všichni se nepovyšují na ostatní a „na nic si nehrají“. Odhlédneme-li od mnohých vyjádření opovržení a zneuznání lidí, kteří nesplňují většinové normy (nezaměstnaní, bezdomovci, Romové, okraj společnosti), můžeme to vidět i ve vztazích (skupin) lidí „normálních“ mezi sebou. Aneta popisuje svůj vztah se švagrovou ve smyslu povyšování se švagrové-zdravotní sestry nad ní jako dělnicí. Švagrová vyjadřuje své zhnusení nad Anetou nabídnutým pilníčkem na nehty a vůbec její údajně nedostatečnou péči o sebe. Anetin argument, že při práci v továrně není možné mít pěstěné ruce a nehty, zdravotní sestra odráží tím, že její pracovní prostředí je prý ještě náročnější. Aneta zaměřuje svou kritiku nejen proti povyšování švagrové, ale i nedostatečné péči o rodinu a jejího syna, což překodovává údajnou péči o sebe v egoismus, tedy nikoli kulturní nadřazenost.

Aneta: „Nemám ráda povyšování, švagrová třeba, to je zdravotní sestra a nad ní není ... ona prostě jako zdravotní sestra je něco a my jsme jenom ten humus, který dělá jen tlumiče do aut ... ona je taková nadřazená rasa ... strašně na sebe dbá a rodina pro ní není důležitá...“

Adriana, Aneta nebo Nataša se distancují od těch, kteří závidí a chtějí žít „lépe“, žít si „nad svoji úroveň“, což je právě případ Anetiny švagrové. To ukazuje, že i část lidí, kteří z mnoha hledisek nepochybně patří mezi „obyčejné“, nedodrží obecně ceněná pravidla.

Podnikatel Norbert v jedné části říká, že nemá zábrany přátelit se s kýmkoliv (kromě politiků), a to včetně řidičů autobusu, policistů, zedníků nebo dělníků od linky. Vysvětluje to tím, že je z vesnice, kde se všichni potkávají v hospodě nebo u sportu. Svou práci ovšem považuje za hodnotnější a hlavně zodpovědnější než většiny ostatních, věnuje jí velké úsilí, včetně vložených finančních prostředků. Vlastní pozici představuje jako zaslouženou a vydřenou, což podle něj ne vždy přijímají oni známí z hospody, kteří na něj jako na „kravatáka“ s několika auty koukají vyčítavě jako na někoho, kdo snadno přišel k penězům. Norbert naopak poukazuje na to, že vyesedávají v hospodě, mluví „o kravinách“ a nemají společná témata. Česká společnost je podle něj „hrozná, tím, že jsem žil i v zahraničí, tak to umím posoudit. Tolik závisti a zloby mezi lidmi, každého druhého potěší, když se někomu něco stane.“ Norbert tráví svůj volný čas více sportováním s kamarády, kteří pracují podobně jako on na manažerských postech nebo jsou majitelé firem.

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

Norbert: „No nevím, jestli se cítím nadřazený, ale myslím si, že moje práce je hodnotnější než někoho jiného a také moje odpovědnost. Nedostal jsem to zadarmo ... na jednu stranu nemám problém se bavit s kýmkoliv, ale že bych se bavil o každé kravině, to také ne ... oni od půl třetí do sedmi sedí v hospodě, tak o čem se s nimi máte bavit.“

Kadeřnici Nataše na části společnosti, do které se sama zařazuje, tedy na normálních lidech, dělnících, vadí, že někteří jsou pasivní, což ilustruje, podobně jako výše Norbert, na nikam nevedoucím hospodském kritizování a stěžování si jejich zákaznic v kadeřnictví.

Nataša: „...i když mi na nich někdy vadí, hlavně u chlapů, že třeba nejdou k volbám a kritizují to v těch hospodách, a když se jich potom zeptáte, jestli u těch voleb vůbec byli a ‚můj hlas by nic neudělal‘, takže oni nejsou pro to schopni nic udělat, ale u toho piva si o tom popovídají, a to je to samé i v tom kadeřnictví. Kritizují to, a nic pro to nejsou schopni udělat.“

Někteří vypravěči dávali najevo distanci k lidem, kteří se zadlužují, aby zvedli svou životní úroveň, aniž by na ni aktuálně měli. Tito lidé se zbytečně předvádí, jsou až nezodpovědní. Norbert by si sám nepůjčoval, přestože jeho příjmy jsou vysoké. Dlouhodobé úvěry nebo hypotéky jsou podle něj hazard. „Proč se musí někdo předvádět, koupit si auto na leasing, když na to nemá, proč musí stavět barák, když nemá jistotu, že ho splatí?“ Kadeřnice Nataša také „nemá ráda“ velké půjčky, hypotéky na dlouhou dobu.¹⁴ Sama si ale pořídila auto na leasing, protože věděla, že zvládne splatit, tedy nebyl to hazard. Někteří lidé z okolí na ni prý ale koukají jako na člověka, který je „za vodou“, a závidí jí, aniž by si uvědomili, že si peníze vydělává a investuje do věcí, které za to stojí, stejně jako by to mohli udělat i oni. Důležité je umět hospodařit, kupovat jen potřebné věci (třeba dražší a lepší boty dětem). Nataše ale vadí snaha některých lidí držet krok s bohatšími i za cenu, že na to nemají, a pak šetří na špatných místech.

Nataša: „Když nemám, tak si nejdu koupit parfém za dva tisíce, ale jsou lidé, kteří nemají, a i tak si ho jdou koupit ... pro některé lidi je strašně důležité kamarádit spíš s lidma, kteří ty peníze mají ... aniž by na to měli – což je asi špatně, člověk by měl být tím, čím je ... každý by měl žít, na co má ... Myslím si, že by se člověk neměl přetvařovat, že je něco víc, než je, nebo se shazovat. Každý by měl být, jaký je.“

Koho si vážit a koho ne?

Uznání si zaslouží profese, které vyžadují nasazení při pomoci ostatním (doktoři, zdravotní sestřičky), lidé, kteří proslaví republiku (sportovci, vědci), pak blízcí lidé, na které je spolehnutí (rodina, kamarádi), kteří něco překonají, lidé s pozitivně hodnocenými vlastnostmi, jako jsou rozhodnost, pravdomluvnost, upřímnost, spolehlivost, chytrost, pracovitost, ale vážit si lze i lidí, kteří jsou „jen“ normální, nepovyšují se, starají se o svou rodinu a dobře, poctivě pracují.

Rozdíly v symbolickém hodnocení různých profesí se ale významně liší, což se odráží v následujících výrociích, které vztahují symbolické hodnocení profesí a lidí, kteří je vykonávají. Blažena ve výroku: „i té uklízečky ... vážím si toho, že tam je a že je schopna to dělat“ využívá záměrně extrémní příklad profese (jedna z nejhorších), aby docílila zahrnutí co největšího množství lidí mezi možné

14 Oba mají zajištěné bydlení a žijí v prvním manželství. Rozvod a dělení majetku se přitom několikrát v rozhovorech ukázalo jako zlomový okamžik, kdy oba partneři ztratili.

vážené. Svatava naopak vyjímá z těch, kterých si váží, (některé) jednotlivce obecně vysoko hodnocené profese – lékaři – pro konkrétní vlastnosti: „samozřejmě vážím si jejich profese jako takové, ale ... jsou mezi nimi tací, kterých si nevážím jako lidí“. Obě dvě vypravěčky říkají: nezáleží na tom, jakou práci člověk dělá, abych si ho vážila. Ale také, že vážení si uklízečky je obecně spíše výjimečné, ale u lékařů samozřejmě, takže rozdíl tu jsou a ne zanedbatelné. Několik vypravěčů se výslovně brání jmenování skupiny, kterých by si ne/vážili, protože si váží *konkrétních* lidí. Servác i Svatava to odmítají učinit i u lékařů, které si sami vybrali jako skupinu, u které se to nejvíce nabízí. Svatava: „Nejsem typ, který by si vážil skupiny lidí jenom proto, kvůli nějaké jejich profesi ... Žádná taková neexistuje ... vidím vždy ty jednotlivce.“ Servác: „každý má svojí důležitost, něco je vidět méně, něco více a žádná skupina bez těch druhých nemůže existovat.“ Lidé musí hlavně umět svoji práci, být sebejistí, nepoužívat sebejistotu jako berličku pro zvýšení sebevědomí. Vít na příkladech dvou úspěšných mužů, kterých si váží, zdůrazňuje jejich osobní kredit, dodržování pevných morálních zásad, i přes komplikace, které to přináší.

Neexistuje zaměstnání, kterého by si někdo vyloženě nevážil. Portiřečilo by to inkluzivitě obsažené v názoru, že každá práce je důležitá a zaslouží si uznání. Vlastnosti a chování porušující pro vypravěče závazné normy ovšem mohou tento nárok komukoli odepřít. Negativně jsou hodnoceni lidé vybočující svou pasivitou ve vztahu k práci (líní, nesnaží se) nebo nevhodnou aktivitou tam, kde se slušný člověk drží zpět (zločinnost, alkoholismus, násilí, podvody).

Odsoudit člověka v rozhovoru není úplně jednoduché, na což poukazuje využití rétorických obranných prostředků, které chrání mluvčí před možnými negativními atribucemi (*disclaimer*). Vypravěči nechtějí být považováni za odsuzující, což by narušilo jejich žádoucí identitu. Prodavačka Laura odpověď zahajuje zmírněním následujícího tvrzení: „ne snad přímo nevážím, ale“, dále svůj postoj prezentuje jako obecný a přihlašuje se k názoru, že to jsou lidé bez domova a nezaměstnaní, u kterých si sama myslí, že si to zavinili.

T: „A jsou lidé, kterých si naopak nemůžete vážit, nebo si jich nevážíte?“

Laura: „Ne snad přímo nevážím, ale když člověk – co dneska těch bezdomovců a nezaměstnaných, tak si myslím, že ve všech případech to nejsou lidé, kteří by takhle museli skončit. Je to hodně i na nich.“

Třetina vypravěčů si neváží lidí, kteří jsou líní, sobečtí, nesnaží se (většinou kategorie „zaslouženě dole“, např. bezdomovci, Romové). Další třetina si neváží především těch, kteří lžou, podvádí a okrádají druhé, jsou nečestní („nezaslouženě nahoře“). Dělníci Aneta a Pankrác, prodavačka Gita a barman Bonifác zmiňují lidi, kteří ubližují druhým, násilníky a alkoholiky. Vedoucí Ctibor a Svatava se otázky vyhýbají, nejmenují ani vlastnosti, ani chování, oba ale nakonec zmiňují zločince, tedy lidi oficiálně shledané vinnými.

3.6. Rozdíly mezi lidmi a spravedlnost: „Žít je nespravedlivé“

Lidé s nižším vzděláním a (ne výhradně) dělnickou profesí vyjadřují obavy nad tím, že se společnost *rozděluje na chudé a bohaté*. Vnímání narůstání společenských nerovností po roce 1989 ale zmiňují téměř všichni. „Po té sametové revoluci ... bylo to tak nějak vyrovnané, ale časem a obzvláště za vlády Klause došlo k velkým rozdílům...“ (Přemysl). V rozhovorech jsme se i explicitně dotazovaly, zda je

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

nerovnost ve společnosti spravedlivá a zda jsou nerovnosti mezi lidmi přirozené. Obecně můžeme říci, že nerovnosti ve společnosti jsou považované za přirozené či nutné, (snaha o) jejich vymýcení je utopií. V tomto kontextu je také zmiňován minulý režim, který selhal: „komunismus byl založen na tom, že si je každý rovný, ale nějak to nefunguje.“ (Blažena)

Nerovnost mezi lidmi podle vypravěčů a vypravěček vždy byla a vždy bude, někdo musí být dole a sloužit, aby jiný mohl být nahore. Rozdělení lidí na vládnoucí a ovládané je nezbytné a ideologie, která by toto rozdělení zpochybnila, je chybná. Dělnice práce je funkční, a proto by lidé neměli opovrhovat nějakou prací a měli by být ochotni přijmout i horší, hůře ohodnocenou práci, protože i ta je pro společnost nepostradatelná, takže důležitá. Ti, kteří si uvědomují a přiznávají svou nízkou pozici, říkají, že chápou, že někdo tuto práci dělat musí.

Dělnice Adriana nerovnosti mezi lidmi vidí jako nerozlučně spjaté se společností, nevymýtitelné, zcela přirozené jako v přírodě – ve včelím úlu. Pozice člověka ve společnosti je také určovaná náhodou, okolnostmi mimo vůli člověka. Jak se dostat mezi vyvolené Adriana neví, koriguje svůj subjektivní pohled o „nezávislý-objektivní“, který je osobnímu nadřazený. Z „objektivního“ pohledu „je nutné, aby někteří lidé byli dole, a není nespravedlivé, že je to i její případ.“

Adriana: „... to bylo už za Římanů i v prvobytně pospolné společnosti – to bylo dané ... bylo to a je – ti byli dělníci a mohli dělat, co chtěli, a byli pořád dělníci ...ta kasta vyvolených, tak bylo vždy a je, nevím, jak je možné, že to je, a jak se tam dostali, i když jsem přečetla dost knih, ale nevím, čím to je ... když to vezmu z pozice, kde jsem, tak je to nespravedlivé, já tu musím ovívat, musím kopat, nebo stavět ... ale když to vezmu z nezávislého pohledu, tak ano, musí to tak být ... je to jak v úle, nemůže být každý nahore, jak by se tam vešli. Je to i tím, jak je člověk chytrý, nebo jak je mu co dané. Někdo je krásný ... tak půjde dělat modelku, přece nepůjde dělat uklízečku nebo mýt nádobí ... také za to nemůže, že je taková. Je tam, má štěstí – někdo nemá ...To je v pořádku.“

T: „Když se říká že nerovnost mezi lidmi je přirozená, souhlasíte s tím?“

Filip: „Asi ano, bylo to vždy – byli lidé nahore a dole, prostě jsou lidé, kteří umí vládnout, umí dělat politiku a pak jsou lidé nerozhodní, kteří nevědí a potřebují ty lidi nahore, kteří ... budou říkat, teď se bude dělat to a pak to ... všichni by chtěli ... mít obrovské platy, a tady bysme si pak ani nemohli sednout a dát si kafe, neb by nám ho neměl kdo přinést ... všichni bychom byli na jedné úrovni, a kde by se sehnali ti lidé, kteří by vykopali díru na kabel, nebo kdo by opravil střechu.“

Rozdíly mezi lidmi jsou chápány spíše pozitivně jako vždy přítomné v historii lidstva a nutné. Popřít je a prosazovat rovnostářství, jak to činil komunistický režim, znamená jít proti přirozenosti. Ovšem jak velké rozdíly jsou ještě funkční, únosné či spravedlivé, je už spornější otázka.

Viola: „Co já vím i z té historie, tak vždycky to tak bylo – byl někdo dole a byl někdo nahore. Možná by to i mělo být ... ale mělo by to mít nějakou únosnou míru. Aby to mělo nějaké hranice.“

Především vypravěči z řad vedoucích vychází z toho, že lidskou společnost jako takovou nelze posuzovat podle měřítek spravedlnosti, protože ji lidé nemohou změnit. Do života zasahuje mnoho vlivů, kterým nejde předcházet a které ani nelze nějak jednoduše nahradit či kompenzovat. Podle vedoucích Svatavy nebo Víta můžeme mluvit o spravedlnosti pouze v uzavřených skupinách (rodina, firma), ale nikoli již mezi skupinami navzájem, což je názor velmi blízký neoliberalnímu pojetí spravedlnosti (F. A. Hayek).

Svatava: „Za nejnepřespravedlivější považuji to, že někdo je zdravý a někdo nemocný. Spravedlnost může existovat jenom v rámci uzavřené skupiny, ale nikdy nemůže existovat mezi těmi skupinami vzájemně. Protože taková lidská povaha není a nikdy nebude. Pokud si to někdo myslí, tak to je utopie.“

Vít dává do souvislosti se spravedlností rozvrstvení společnosti svou pozici v práci jako výsledek svobodné volby neupřednostňovat práci na úkor rodiny (podobně i Kamila). Nerovnost je tak výsledkem toho, že se lidé různě usilovně snaží, sledují různé hodnoty. Na rozdíl od Svatavy nezdůrazňuje vliv danosti a nezměnitelnosti, ale svobodnou volbu.

T: „Nemyslíte si, že to je spravedlivé?“

Vít: „Nedíval bych se z tohoto pohledu, je to společenská nutnost, aby byla rozvrstvená. I když pro někoho je cílem mít hromadu peněz a pracovat od rána do večera, já se snažím o to vyvážení ... aby rodina byla v pohodě a měl jsem dostatek volného času. To je osobní volba každého, co chce ... kdybych teď začal studovat VŠ ... můžu jít ve firmě nahoru ... je otázka, co je důležitější...“

Ředitelka školy Monika považuje nerovnosti za hybnou sílu společnosti, jsou motivující, ženou lidi dál, ať už obavou z pádu dolů nebo příslibem vzestupu. Rovnost je naopak demotivující, „s tím máme určitou zkušenost“. Přidává ale, že je nutné se v praxi mírou nerovnosti zabývat a dokonce ji korigovat, protože motivační jsou nerovnosti pouze do určité hranice, široce „rozevřené nůžky“ rozdílů mezi chudými a bohatými již ne. Jediná zmiňuje celosvětové nerovnosti, nikoli jen národní.

Monika: „...otázka je, do jaké míry ta nerovnost je, jak je velká ... bohaté, vyspělé státy, které nevědí, co už vymyslet, jak by se zabavily, a státy na druhé straně, které jsou těmi chudými a možná z geografických podmínek, nebo z důvodů toho jejich rozložení zeměpisného, takže to je třeba korigovat ... nerovnost je důležitá, když budeme mít rovnost, tak to je demotivující, to společnost pozastavuje ... ale ta nerovnost je důležitá v nějakých mezích.“

Spíše níže postaveným se zdá, že rozdíly ve finančním ocenění jsou větší, než by měly být. Podle Ivety jsou vysoké příjmy některých lidí/povolání nespravedlivé a zbytečné, „není normální, aby někdo měl plat šest tisíc a někdo šedesát tisíc“, neodpovídají potřebám na finanční odlišení lidí podle jejich výkonnosti. Vrcholoví sportovci, lékařské kapacity, nebo ti, kteří „dokáží získat peníze pro stát“, si vysoký plat zaslouží, „za pořádné výkony ať jsou lidé pořádně zaplacení“. Příliš vysoké výděly ale už neslouží k uspokojování „rozumných“ potřeb, roste „elitářství“, mají potřebu se předvádět.

Iveta: „...je to zbytečné dělat takovéto rozdíly, aby už někdo nevěděl, co roupama dělat, a vymýšlel kraviny a někdo neměl na základní potřeby, to mi přijde nespravedlivé, ale jinak ti lidé být odlišeni musí ... bohatí lidé chodí a předvádí ty milosrdné akce, jako „jsem dal sponzorský dar, napište mi ceduli“, přijde mi to nespravedlivé a hloupé ... oni ten nadbytek mají a ještě se s tím chlubí ... nepotřebují mít miliardy ... jsou jim k ničemu.“

Jana: „Myslím si, že se začínají vytvářet hodně velké rozdíly jak v platech, tak v chování lidí a elitářství. A že je hodně lidí, kteří se mají hodně dobře, až pohádkově dobře, až nepochopitelně dobře. A pak je hodně lidí ... někdy nemají ani co dát do hrnce a kolikrát se ani na ty úřady nehlásí...“

Meritokracie je podle vypravěčů legitimním mechanismem, podle kterého by měla být společnost uspořádána. Za vynikající schopnosti a snahu mají být lidé nadprůměrně oceňováni. Kdo se ne snaží nebo není schopný, si nezaslouží stejnou odměnu. Neschopnost politiků zpochybňuje legitimitu nároku na vysoký plat, stejně jako nadprůměrné výdělků některých mediálně známých osobností, jejichž práce není „opravdová práce“ (Přemysl). Prostředky získání peněz jsou vždy součástí hodnocení, nesmí jít o peníze „za každou cenu“, „na úkor druhých lidí“.

3.7. Závěr

Naším cílem bylo ukázat způsoby, jakými pracující lidé středního věku hovoří o svých názorech na postavení určitých skupin ve společnosti, a jaké zkušenosti a pocity sdělují. Snahou bylo představit názory „obyčejných“ lidí, laický diskurz na téma nerovnosti ve společnosti ve vztahu k vybraným sociálním kategoriím „dole“ a „nahore“, mezi které vypravěči sami nepatřili („oni“), a dále rekonstruovat identitu, ze které vypravěči vychází, když se k okrajovým skupinám vyjadřují („my“).

Je třeba předeslat, že vymezení určitých kategorií (např. „ti dole“ a „ti nahore“) není v rozhovoru neproblematické a je spoluutvářeno v interakci, tedy i tím, jaké otázky a jak byly položeny a jak vůbec probíhala interakce výzkumnice s komunikačním partnerem či partnerkou. Neexistují objektivně dané hranice mezi kategoriemi, kterými bychom se zde zabývali. Význam se konstruuje lokálně, ale z určitých více či méně sdílených zdrojů, které umožňují porozumění i v situaci, kdy se baví dva do té doby zcela neznámí lidé. Ptáme-li se na hierarchie ve společnosti, vztahy podřízenosti a nadřízenosti, vypravěči využívají mnoho hledisek. Jako klíčové dimenze byly identifikovány dvě dimenze: „třídní“ dimenze, která se odvozuje především od ekonomických podmínek, a symbolická dimenze („uznání“), která se vztahuje ke kulturně ukotvenému hodnocení zaslouženosti společenského postavení.

Sdílenou identitou účastníků výzkumu je, že jsou občany stejné země¹⁵ s její historií a kulturou, lidmi vydělávajícími si (pocivou) práci, jsou soběstační a schopní postarat se o sebe a rodinu, přispívají podle zákonů do společné státní pokladny. Většina vypravěčů přitom sdílí pocit, že se jim za to nedostává adekvátní odměny ani symbolické, ani materiální v případě nouze. Tyto charakteristiky slouží jako určité východisko při budování pozitivní sebe prezentace. Tím ale netvrdíme, že mezi vypravěči neexistují rozdíly. Ve vybraných zkušenostech a příbězích se naopak zrcadlí. Například vedoucí (a muži) zmiňovali mnohem více vlivné, profesně úspěšné známé či přátele, svobodnou volbu člověka, cizí jazyky, cestování a sportování. Rozvedené ženy s dětmi a někteří dělníci se umísťují mezi „ty dole“, obávají se nezaměstnanosti, zažili nepříznivé okolnosti. Mezi sebou a bezdomovci, Romy nebo nezaměstnanými ovšem budují pevné hranice na základě přístupu ke světu. Na rozdíly jsem záměrně nekladla takový důraz jako na podobnosti ve výběru určitých reprezentací, což mi dle mého umožnil výběr tématu, rétorické vymezování vůči „oni“ (sociálním kategoriím „dole“ a „nahore“).

Silné distance vyjadřují k těm, kteří nepracují a nechtějí pracovat, získávají prostředky na život jinak. Hodnota práce a norma, že člověk v produktivním věku pracuje, jsou stavebními kameny výpovědí, i naší kultury. Tato pozice je považována za správnou a univerzálně aplikovatelnou (výjimkou

15 S výjimkou Pankráce, který ovšem jako Slovák většinu svého života prožil ve společném státě, Československu.

jsou nemocní), lidé chtějí žít ve společnosti lidí sdílejících s nimi hodnoty zodpovědnosti, pracovitosti a samostatnosti. Budovaná identita poctivého pracujícího, který je upřímný a přející (nezávidí), umožňuje klást morální nároky, kritizovat a distancovat se od těch, kteří normám neodpovídají.

Symbolické hranice mezi lidmi, kteří si zaslouží uznání, a těmi, kteří si uznání, příp. i pomoc nezaslouží, odděluje pracovité od nepracovitých, zodpovědné od nezodpovědných, schopné postarat se o sebe a své blízké od neschopných a lidí nemohoucí za svou situaci od těch, kteří si situaci zapříčinili sami. U každé z kategorií existuje reprezentace, která je vnímaná jako ve společnosti sdílená a dominantní. Dominantním obrazem bezdomovce je člověk, který nechce pracovat, je nezodpovědný, neschopný a většinou si za svou situaci může. U Romů, kteří obsazují nízké pozice ve společnosti, se situace téměř opakuje s tím rozdílem, že Rom se Romem nestává, ale rodí. Na rozdíl od ostatních identit patří etnicita mezi „prvobytné“ kolektivní identity, která stojí mimo sféru vyjednávání [Eisenstadt, Geisen 2003: 367–369]. Přestože etnické hranice není možné jednoduše překročit, svou snahou a pílí se může stát téměř „bílým“, pak ovšem neplatí ani jedna negativní charakteristika. Romové nejsou neměně svázáni s nízkými pozicemi, někteří vypravěči se přímo brání je zařazovat (např. s poukazem na honosné hroby na Olšanských hřbitovech). Zatímco Romové a někteří nezaměstnaní zneužívají solidaritu, parazitují na ní, bezdomovci spíš představují potencionální nebezpečí a také memento. Nezaměstnaní jsou kategorií, do které již někteří vypravěči během života patřili nebo si dovedou představit, že by se jejich členy (třeba kvůli věku) mohli stát sami nebo jejich přátelé a známí, což znemožňuje tuto kategorii vnímat automaticky negativně. Negativní projevy si vyžadují další přívlasky a podmínky, za kterých distance platí nebo může být postavena hranice. Namísto rozlišení líných a pracovitých vypravěči budují hranici mezi sebou a těmi nezaměstnanými, kteří žijí na úkor ostatních (např. si přivydělávají na černo). Bonifác a Adriana v rozhovorech určité přizívání se na solidaritě v minulosti uvedli, čímž se přiblížili odsouzením identitě. Oba zdůrazňovali své „užívání si“, nepřivydělávali si, jen si dali pauzu. Tyto dva vypravěče také spojuje absentérství nikoli stálé, ale prezentované jako dané špatnými pracovními podmínkami, tedy omluvitelné. Popisují tento přístup jako určitou formu rezistence.

Hranice směrem k výše postaveným kategoriím ve společnosti jsou budované především na základě: ne-/poctivosti, ne-/dodržování morálních zásad, egoismu/solidarity a nadřazeným/normálním vystupováním. Politici jsou chápáni jako lidé nepoctiví, kteří se dostali nahoru díky konexím, nemorálními cestami, jsou sobečtí, protože se nesnaží pomoci státu, lidem, a nakonec jsou také těmi, kteří se na veřejnost dívají shora jako na „plebs“. Pohybují se ve „špíně“, což je spojuje s „bezdomovci“, příslušníci obou krajních skupin jsou morálně znečištěni a vypravěči se od nich silně distancují.¹⁶ Jsou vypravěči rozpoznáváni jako mocní, dokonce elity, ale ne hodní uznání. Podobné charakteristiky se dají přiřadit části „velkých podnikatelů“, kteří přišli k majetku nepoctivě – podvody, tunelováním apod. „Podnikatelé“ jsou ale ve větší míře zmiňováni i na pozitivní straně hranic, tedy jako poctiví, zásadoví, kteří se podílí na výkonu státu a ekonomiky a nepovyšují se. Pak jsou spolu se špičkovými odborníky (a vrcholovými sportovci) součástí uznávaných elit, které budují dobrý obraz republiky. Lidem umožňují cítit hrdost na to, že jsou občany ČR.

Důležitou otázkou spojenou s nerovnostmi je přerozdělování, kdo a za jakých podmínek by měl mít nárok čerpat ze společných prostředků, komu je správné pomoci. Podle vypravěčů jsou to hlavně

16 Více o kritériu ne/čistoty a jeho využívání při konstruování morálních hranic viz [Vojtíšková et al. 2007].

3. Sociální nerovnosti a distance v české společnosti. Jak „normální“ vidí ty „dole“ a ty „nahore“?

ti, kteří za svou situaci nemohou a (pokud mohou) mají snahu a chuť pracovat, znovu se zapojit. Odsuzováno je zvýhodňování Romů na základě etnicity, chudoby a hlasitosti vůči samotným matkám s dětmi či důchodcům. Politici rozhodující o využití veřejných prostředků nejsou viděni jako ti, kteří se snaží o spravedlnost, nehledící na zaslouženost. Rozhovory naznačují, že všichni vypravěči jsou proti rovnostářství a uznávají legitimitu ideologie výkonové společnosti s jejími hodnotami a způsoby jak dosáhnout společenského uznání, tedy správnost závislosti postavení na individuálních zásluhách, kombinaci schopností a výkonu. To ovšem neznamená, že by se všichni shodli na tom, jaké schopnosti oceňovat. Přestože politikům či podnikatelům-podvodníkům určité schopnosti nelze upírat, účel zde prostředky nesvětí.

4. Vnímání a konstruování sociální třídy a zařazování se do třídy

Marta Kolářová

4.1. Kvalitativní výzkum třídy a třídní identity: konec třídy?

Sociologové používají pojem (sociální) třída, pomocí něhož se snaží popsat vertikální rozdělení společenské struktury. Ale používají tento pojem i obyčejní lidé v každodenním životě a laických debatách? V souvislosti s kulturním obratem v sociologii se tvrdí, že stratifikační, třídní analýza je zastaralá. Ti, kteří i nadále zkoumají třídu, uvádějí, že v teorii došlo k posunu od „třídního vědomí“, které bylo středem výzkumu stratifikace na Západě, zejména ve Velké Británii od 50. let, přes období 70. až 90. let, kdy zájem o třídu opadl, k dnešnímu zájmu o „třídní identitu“ [Butler, Watt 2007; Savage 2005]. S tímto posunem jsou spojeny další vlivy, zejména metodologický s větším využitím kvalitativního výzkumu a zkoumání pomocí hloubkových rozhovorů a etnografie. Dochází též ke změně zkoumaných kontextů, důraz se klade na každodenní život lidí, ne na abstraktní pojmy. Třída se chápe (díky vlivu Bourdieho) jako multi-dimenzionální jev zahrnující různé formy kapitálu, rozlišuje se podle kulturních distinkcí a odlišností v životním stylu. Butler a Watt v posledních dvou dekáдах sledují tři přístupy k třídní identitě:

1. První přístup tvrdí, že třídní identita se oslabil a je ambivalentní. Vlivem postmoderny a globalizace došlo k makrozměnám, díky nimž kolektivní dělnická identita zeslábla.
2. Oproti tomu teoretici spojení s marxismem nebo Weberovským přístupem trvají na tom, že třídní identita je stále významná. Ukazují na dotazníkových šetřeních, že třída má vliv na vnímání nerovností a lidé se snadno identifikují s určitou třídou. Tvrdí také, že většina lidí se stále zařazuje do dělnické třídy.
3. Pro revizionisty je třídní identita ambivalentní, ale stále důležitá. Kritizují však dotazníková šetření a používají spíše kvalitativní metody, při čemž také zjišťují, co třída znamená v rámci samotného rozhovoru, jestli se třídní termíny používají už před přímou otázkou na třídní zařazení. Revizionistický přístup oživil třídní analýzu v sociologii, a to zejména v Británii.

Do tohoto proudu patří například Lawler [2005], která se zamýšlí nad teoretickými i politickými diskusemi o „smrti třídy“. Konec třídy nachází v západních politických debatách o beztřídnosti a beztřídní společnosti, které kladou důraz na individualismus a meritokratorní principy a které tvrdí, že nerovnosti se mají přičítat jednotlivcům a jejich osobnímu neúspěchu. Lawler se tak domnívá, že problém třídy se odsunuje jako problém dělníků a není celospolečenským tématem. Lawler však považuje třídu za stále důležitou pro analyzování nerovností. Třídu chápe nejen v ekonomické rovině (či podle typu zaměstnání), ale i v kulturních a symbolických formách. Třídě lze také rozumět jako dynamice, kdy v interakcích každodenního života dochází k neustálému přetváření nerovností.

Tento dynamický charakter třídy se pojí s třídní identitou. Třída je podle ní to, co jsme. Identita není jen tím, co člověk cítí nebo zažívá, ale také tím, jak je chápán a označován druhými. To souvisí s mocí nad společenským diskursem, například v západních zemích bývá nižší třída označována ponižujícími jmény (lůza, chátra), ale lidé by se sami k takovým nálepkám nepřihlásili, je jim to vnuceno.

V Británii byly v poslední době provedeny kvalitativní výzkumy zaměřené na to, zda lidé vnímají britskou společnost jako beztřídní a jak se zařazují do tříd [Savage a kol. 2001; Payne, Grew 2005]. Savage a kol. zjistili, že lidé váhají, když se mají zařadit do určité třídy, více, než když hovoří o třídě jako o společenském a politickém tématu. Třída „venku“ existuje, ale „doma“ ji těžko přiznávají. Většina lidí má pojetí o třídní terminologii, ale často se vidí „mimo“ třídy. Savage rozděluje zkoumané na ty s vysokým kulturním kapitálem, kteří dokáží hovořit o třídě reflexivně a ty, kteří postrádají kulturní zdroje a cítí se ohroženi tím, že se třída připíše k jejich osobní identitě. Třídnímu označení se spíše brání a snaží se definovat jako „běžní“, „obyčejní“, „průměrní“ či „normálně pracující“ lidé, a to sem spadali jak zástupci dělnické, tak i střední třídy. Většina lidí pochybovala a používala obranné vzorce, například lidé se častěji distancovali od určitých tříd, než by se k nějaké přihlásili, což představuje relační vztah k třídě. Lidé ale často uvažovali v pojmech střední a dělnická třída a do těch se také zařazovali. Ačkoli podle Savage není třída pojem centrální vlastní identitě, někteří (spíše muži) se pozitivně a s pýchou hlásili k dělnické třídě. Dělnická třída nebyla vždy jen stigmatizovanou identitou, od které by se lidé distancovali. Celkový výsledek studie je, že třída nedeterminuje identitu, ale hraje určitou roli, představuje prostředek ke konstrukci identity. To, jak se lidé sebezařazují, je úzce vázáno na jejich kulturní kapitál (zejména vzdělání).

Na výzkum kriticky navázali Payne a Grew [2005], kteří ukazují, že třídní identity jsou důležitější, než si myslí Savage. I jejich dotazování váhali, kam se zařadit, ale to se dá interpretovat i jinak: domnívají se, že to ovlivnilo řazení otázek v rozhovoru. Otázka na beztřídní společnost v Británii je velmi komplexní (proces změny, povaha třídy a beztřídnosti, osobní situace) a je obtížné na ni odpovědět. Tím pádem zdráhání se sebeidentifikací třídou nemusí znamenat odmítání třídy. Odpovědi nebyly jednoznačné ani pro třídu „venku“, ani u jedinců. Autoři mluví o dvou kontinuitách, jedno představuje uvažování o třídní až beztřídní společnosti a druhé o třídní identitě (odmítnutí třídy úplně, nemožnost být specifický, neschopnost vyjádřit svou třídní identitu), ve skutečnosti docházelo u respondentů k různým kombinacím zařazení na těchto škálách. Nejčastější reakce vyjadřovaly nejistotu jak o třídě všeobecně, tak osobní. Na druhou stranu zjistili, že lidé mohou mluvit o třídě, aniž by ji zmínili (slovy např. peníze, aristokracie, bydlení, životní styl, vzdělání, typy zaměstnání atd.), když vyjadřují hierarchii, rozdílnosti, sociální výhody. Odmítnutí slova třída nemusí být nutně odmítnutím třídní sebe-identifikace.

V kvalitativním výzkumu zaměřeném na vnímání sociálních distancí v České společnosti jsme sledovali jako jedno z nejdůležitějších témat, jak lidé vnímají třídu a jak a zda vůbec se k určité třídě hlásí. Pro analýzu třídní identity je nutné poznat, jak lidé na třídu nahlízejí, jak ji tematizují, co pro ně znamená v běžném každodenním životě. Sebezařazení souvisí s tím, jak dotazování definovali třídy, rozvrstvení a proměny současné české společnosti v časové perspektivě. Otázky zaměřené na třídu a třídní rozdělení společnosti byly pokládány ve většině rozhovorů až na závěr, abychom zjistili, jestli lidé budou tuto kategorii sami používat. Až na jednu výjimku ji nezmiňovali, ale to neznamená, že by nemluvili o tom, co sociologové označují za třídy – tedy o rozvrstvení společnosti, o nerovnostech, hierarchických vztazích, vnímání nadřazených a podřízených skupin a hranicích určitých různě vymezených skupin. Při kladení otázek jsme se snažili podotázky rozložit, aby nedošlo

k tomu, na co upozorňují Payne a Grew, že přímá otázka na beztřídní společnost je velmi komplexní a je na ni těžké odpovědět. Nicméně předpokládáme, že některé odpovědi v rámci bloku o třídě byly ovlivněny předchozím tokem rozhovoru, zejména rozvrstvení společnosti viděné jako třívrstvé podle nás může být důsledkem předcházející diskuse o vnímání těch „dole a nahoře“.¹⁷

Ve scénáři rozhovoru jsme otázky připravili takto:

- a) Když se v médiích hovoří o naší společnosti, tak se občas používá termínu společenská nebo sociální třída. Co si pod tím představíte?
- b) Myslíte si, že dochází k nějakým změnám, žijeme v „bztřídní společnosti“? Dá se to srovnat s dobou před rokem 89?
- c) V čem se třídy odlišují? (profese, dovolená, životní styl, peníze, bydlení).
- d) Co vy a vaše rodina, do které třídy si myslíte, že patříte?
- e) Můžete Vaši třídu nějak popsat, a proč právě do ní?
- f) Kdybyste měl/a poznat, zda někdo patří do stejné třídy jako vy nebo ne, co byste k tomu potřeboval/a vědět? (Z jaké je rodiny, kolik má nebo vydělává peněz, jaké je jeho vzdělání, povolání, nebo jaké vyznává hodnoty, jak vnímá svět kolem sebe?).

4.2. Co evokuje pojem třída: nezáměr či odpor

Nejprve se podívejme, co vůbec evokuje pojem sociální/společenská třída. V několika případech došlo k tomu, že vypravěči se k tématu *sami dostali dříve*, než jsme termín *sami zavedli*, nebo o něm začali hovořit v souvislosti s jinými záležitostmi. V jednom rozhovoru jsme na otázku na začátku rozhovoru, co manželka respondenta vykonává za práci, dostali odpověď: „úřednici, ve státním podniku, u třídního nepřítele“ (manažer Ctibor). Vzhledem ke svému podnikání to vysvětloval jako rozdíl mezi zájmy soukromého a státního sektoru a sám sebe označoval jako třídního nepřítele státních podniků. Tato odpověď, myšlená spíše v nadsázce, byla však ojedinělá a v kontextu rozhovoru i nečekaná. Nicméně tento respondent v celém rozhovoru používal suverénně pojem třída a měl na třídní rozvrstvení velmi ujasněný a poměrně jasně artikulovaný názor. Před naším zmíněním na konci ho použil ještě ve smyslu dělení na třídy, že velké nerovnosti dopadají negativně na manuální pracující. Podle něj třídní společnost teprve přijde.

Mnozí lidé, se kterými jsme vedli rozhovory, víceméně mezi pojmem třída a vrstva nerozlišují (připomeňme, že sociologie označuje prvním pojmem uzavřené kolektivity jasného počtu označitel-né nějakým specifickým přívlastkem, zatímco druhý odkazuje ke graduálnosti uspořádání nerovností a jejich prostupnosti).

Při přímé otázce na třídu se vykristalizovaly skupiny výpovědí vypravěčů, kteří buď pojem nepovažovali za významný, zejména pro svůj život, nezabývali se jím (to byly převážně lidé nižšího postavení v našem vzorku bez ohledu na pohlaví), nebo ho odmítali a nahrazovali ho jiným (spíše ženy s vyšším vzděláním). Objevil se názor, že termín se *vůbec nepoužívá*, že se na veřejnosti neobjevuje:

¹⁷ Viz kapitola Sociální nerovnosti a distance mezi skupinami v české společnosti. Jak normální vidí ty dole a ty nahoře?

„...se to vůbec nepoužívá tenhle výraz, jste mne docela dostala tím, že jste to řekla. Ale nepoužívá se to, to je jasný. Tohle slovo to jsem dlouho neslyšela. – T: A používá se nějaké jiné místo toho? – R: Říká se stavové, říká se to úplně jinak. Nevím, no. Socky se také říká.“ (prodavačka Žofie)

U ní dochází ke spojení významu pojmu třída s významy nízko postavených skupin nebo těch „dole“. Odpověď prodavačky Laury ilustruje to, že respondenti *nevnímají* tento pojem jako slovo, které by se běžně používalo v každodenním životě, rozhovorech, pro vlastní identifikaci. Nicméně i přesto byli schopní o rozdílnostech a nerovnostech přemýšlet v jiných termínech. T: „Když se používá pojem společenská třída, setkáváte se s tím dneska? R: Opravdu jen v těch médiích. V životě asi ne, že bych se někdy s někým bavila o třídním rozdílu – určitě ne.“ Podobně *indiferentní vztah* k pojmu představoval výrok instalatéra Filipa, který se snažil pojem ignorovat, nicméně pak dokázal uvažovat o nerovnostech ve společnosti a změnách od minulého režimu, v rozhovoru dále nerozlišoval pojmy třída a vrstva, volně je zaměňoval.

T: „Setkáváte se s pojmem společenská třída?“

R: „Nepřemýšlel jsem.“

T: „Co si pod tím představujete?“

R: „Jsou lidé, kteří jsou na tom lépe, jsou výše nad ostatníma, to jsou třeba ti politici, ale jinak nevím, co si pod tím představit.“

T: „Před 89, jestli se ten pojem používal víc, třeba dneska už se nepoužívá.“

R: „Nevím. Nezajímalo mne to nikdy.“

Setkali jsme se také s odpovědí přiznávající *neznalost tohoto pojmu*: „Hm...nevím, co je to pojem společenská třída. Nebudu to rozvádět, nerozumím tomu.“ (pokladní Viola). Tato vypravěčka ovšem na jiných místech v rozhovoru byla schopna o principech rozdělení společnosti hovořit, akceptovala otázky a odpovídala na ně, společnost rozdělovala podle schématu nižší-střední-vyšší. Někteří vypravěči odpověděli otázkou, jako by si nebyli jistí svou odpovědí, čekali, jestli jim odpověď schválíme („Jako že to rozděluje na dělníky a na politiky a inteligenci a pracující lid, nebo co?“ dělník Zbyšek). Nebo svou odpověď vztahovali k tomu, jak se o *třídě* mluví *ve veřejném diskurzu* („tvrdí se“, „stále se hovoří, že chybí střední třída“ dělnice Jana) a *v médiích* (tento kontext jsme ale někdy v rozhovoru sami nastolili) nebo *ve společenskovědních výzkumech*.

Zejména vysokoškolsky vzdělaným respondentům pojem třída evokuje *učení marxismu* ve škole za minulého režimu, které chápalo rozdělení společnosti na třídy negativně. Manažer Ctibor v této souvislosti zdůrazňoval, že naopak současné rozvrstvení společnosti a nerovnosti jsou pozitivním jevem. Manažer Bruno zase na otázku, zda se používá pojem třída, odpovídá, že neví, protože je „dlouho ze školy“. Domnívá se, že v současnosti se používají spíše vrstvy, „Určitě si nehrajeme na dělnickou třídu, ... rolníky a kovozezemědělce...pracující inteligenci“ (termíny spojené s výukou marxismu-leninismu). Ředitelka Monika na stejnou otázku reaguje podobně, zmiňuje, že třída je „terminus technicus“ vázaný na Marxe a teoretiky, kteří se k němu hlásí. Na druhou stranu třídu považuje za zažitý termín, který běžní lidé *nevnímají* jako ideologický, zatímco odborníci ano, a proto volí jiné pojmy jako vrstva nebo skupina. Učitelka Anna¹⁸ také odkazuje na „bolševika“ a povinnou výuku dělnického hnutí, Bonifác zase na dějepis, kde se učil o dělnické třídě a vykořisťovateli.

18 V analýze konstruování třídy jsme pracovali ještě s dalšími dvěma pilotními rozhovory – učitelka Blanka a učitelka Anna, které považujeme svými výpověďmi za důležité, ale nejsou započítány do celkového počtu provedených rozhovorů.

Ti, co třídu jako pojem odmítali, dalo by se říci, že je to především skupina lidí s vysokým vzděláním a ženy z této skupiny pohybující se ve školství, navrhovali její nahrazení např. označením *vrstva* či *sociální skupina*.¹⁹ Ti, kteří pojem akceptovali bez nějakých defenzivních strategií, jak se vyhnout odpovědi, poskytli určitý popis toho, co jim pojem *třída* evokuje. *Třída* znamená *dělení společnosti*, což spíše v negativním smyslu ilustruje vyprávění výpravčího Přemysla, který pod *třídou* chápe „kastování“. *Třidu* lidé často chápali v souvislosti velkých, až *extrémních rozdílů* ve společnosti, o kterých mluvili v kontrastu skupin, jako například *kopáči vs. ti nahoře* nebo *lidé pod hranicí chudoby a celebrity*. Celkově pojem *třída* evokovaly termíny *vrstva*, *skupina*, *kasty*, *stavy*. Někteří volně zaměňovali pojmy *vrstva* a *třída*.

V rozhovorech se objevovalo vyjádření vztahu k pojmu *třída*, ačkoli jsme se na to neptali ve smyslu: jaký je váš vztah k tomuto pojmu či považujete jej dnes za relevantní. Nikdo z dotazovaných nevyjádřil pozitivní vztah, pokud se k pojmu vztahovali (ne všichni, někteří přešli bez povšimnutí a akceptovali náš dotaz), tak to bylo spíše negativně. *Odmítavý vztah k pojmu* byl u dotazovaných spojen s ideologií minulého režimu a zejména marxisticko-leninskou teorií, jak o tom uvažovali zejména více vzdělaní z našeho vzorku, Anna dokonce vyjadřovala zášť a „alergii“ na tento termín:

„Já nemám ráda tento pojem, protože si myslím, že to nevystihuje, ale jen protože *třída* byla dělnická, pracující inteligence. My, co máme něco z dějin dělnického hnutí, to musíme znát. A trochu mám na to alergii, ale já bych lidi netřídila podle třeba původu. Já mám na tento termín názor, že je to v reálu přemrštěné, tím, že jsem v tom žila dostatečně dlouho, ale na tento termín jsem fakt alergická. Nelíbí se mi.“ (Anna)

Na druhou stranu se vyskytly odpovědi, které pojem *třída* spojovaly s minulým režimem, nicméně poměrně *neutrálně* („to jsme se učili“ prodavačka Žofie, „já jsem se v dějepisu učil, co je to dělnická *třída* a vykořisťovatelé, tím asi myslí společenskou *třidu*“ barman Bonifác). Tito dotazovaní termín neproblematizovali. V rozhovorech se *nevyskytlo pozitivní identifikování se s pojmem*, které by se dalo považovat za *třídní vědomí*, případně *třídní hrdost*. Podle výpovědí se zdá, že přijatelnější je označení *střední třída*, které není tak negativně konotované z minulého režimu jako *dělnická třída* a *třída* obecně.

4.3. Jak se definuje a pozná *třída*, co je principem rozvrstvení: znát profesi nestačí

Při zkoumání toho, jak respondenti vnímají *třidu* a *třídní rozdělení*, jsme zjišťovali, *jak třídu definují a podle čeho ji poznají*, co je pro ně významné pro určení zařazení do určité *třídy* a *na základě čeho se utváří třídní rozvrstvení společnosti*. Neptali jsme se předem připravenými kategoriemi, ale nechali jsme je volně vyprávět, v čem *třidu* spatřují.²⁰ Ve výpovědích se lze setkat s následujícími hlavními kritérii rozvrstvení, které uváděli sami dotazovaní: příjem a majetek, spotřeba spolu s životním stylem a společenské chování. Vedle toho se objevovaly i další méně významné znaky toho, jak určit, kam člověk patří a čím jsou nerovnosti utvářeny.

19 Zde ukazujeme, kdo pojem odmítal, dále v textu používám pojem *třída* a *vrstva* buď podle vyjádření dotazovaných, nebo zaměnitelně, tak aby se jedno slovo neustále neopakovalo.

20 Zahrnujeme sem i výpovědi těch, kteří *třidu* jako pojem odmítli, ale o rozvrstvení společnosti pak dále hovořili (zejména v termínech *vrstev*).

1. Vzhledem k tomu, že výzkum percepce distancí je zaměřen ve velké míře na vnímání vzdálenosti k určitým profesím, začneme tím, jak podle respondentů souvisí třídní zařazení s vykonávanou profesí. Je ovšem nutné zmínit, že tento aspekt rozvrstvení nebyl zdaleka tím nejzmiňovanějším, mnohem častěji respondenti hovořili o spotřebě či výši příjmů. Za nejširší laickou teorii lze z hlediska zaměstnání považovat rozlišení skupin lidí na zaměstnané a nezaměstnané, případně zaměstnané státní oproti soukromým a podnikatelům. Další odpovědi na vztah třídy a povolání můžeme rozdělit na ty, které ho považují za důležitý, ovšem v souvislosti dalších aspektů, zejména příjmu, a ty, které jeho význam odmítají. To uvádí na příkladu nesouladu jednotlivých složek statusu (tzv. statusová inkonzistence) svého bratra z hlediska povolání, vzdělání a příjmu dělnice Jana: „brácha má vysokou školu a má 12 tisíc čistého, je fakt, že k tomu dělá ještě něco jiného, ale tím, že učí na VŠ, by mohl být zaplacený lépe.“

Podle respondentů není tak významný samotný typ povolání, ale pozice v zaměstnání. Jde zejména o rozlišení zaměstnanec vs. podnikatel se zaměstnanci, rozdílem je autonomie a poslouchání příkazů nadřízených. Kromě samotného typu zaměstnání má podle kadeřnice Nataši vliv také místo zaměstnání, která na to upozorňuje právě na základě své zkušenosti s vlastním zaměstnáním (např. centrum hlavního města je prestižnější a skýtá větší příjem pro určité profese, zejména ve službách, než u stejného typu zaměstnání na okraji města).

2. *Příjmy a majetek*. Podle laických teorií není pro zařazení do třídy nutné tolik znát zaměstnání, ale spíše výši příjmu. I zařazení do dělnické třídy se už neodvíjí od profese, i když zůstává manuální prací. To lze ilustrovat na výpovědích dvou níže postavených žen:

R: „Dřív byly dvě třídy – dělníci, rolníci a inteligence. Takže vlastně tři. Teď si myslím, že ty třídy jsou asi myšlené trochu jinak, nevím, teď se to spíš rozděluje na třídy podle toho, kolik kdo vydělává, a ne podle toho, co kdo dělá.“ (dělnice Jana).

T: „Když vám někdo řekne: jsem zedník, tak byste si řekla, že je v té nižší třídě, že nebude ta střední třída?“

R: „Hm. Může být ta střední třída, zedníci si vydělávají slušné peníze.“ (pokladní Viola)

Rozpoznání třídní pozice podle příjmů není v odpovědích však zdaleka jednoznačné. Odpovědi lze rozdělit do tří skupin: skupina těch, co vidí příjmy jako hlavní nebo důležitý aspekt stratifikace, dále ti, co ho považují za důležitý, ale v souvislosti s dalšími charakteristikami, a ti, kteří jeho významnost odmítají. Tyto odlišné náhledy dotazovaných na roli příjmu se jednoznačně nedají odlišit podle postavení a pohlaví dotazovaných, skupiny vypravěčů jsou poměrně smíšené, kromě třetí skupiny, která tvrdí, že na příjmu nezáleží. Tento názor je typický pro osoby nízkého postavení, a to jak muže, tak ženy. Posledně jmenovaní zmiňovali, že příjem k určení zařazení nestačí, protože i lidé v jedné třídě mají různou úroveň příjmů, případně upozorňovali na nekonzistentnost statusu povolání, která by z hlediska vzdělání a vykonávané práce patřila do vyšší vrstvy, ale nízký příjem postavení ve společnosti snižuje. Podle první skupiny odpovědí je znalost příjmu a velikosti majetku dostatečná k určení zařazení a majetek představuje princip rozdělení lidí ve společnosti: „To kastování dělá majetek, to se vytváří samo, je to důsledek kapitalismu“ (Přemysl, výpravčí). Ředitel Dalibor míní: „společnost je holt stavěna na vztahu k majetku a to je dominantní v hodnocení budu mít/nebudu mít“. Příjmy jsou často indikátorem zařazení spíše do vrstev, posloupných, graduálních segmentů, ne specificky uzavřených tříd (které by byly charakterizovány určitou specifickou profesí).

3. Vzdělání vypravěči víceméně nepovažují za jednoznačně určující třídní zařazení, buď tuto souvislost jednoznačně odmítají, nebo se domnívají, že důležité jsou i jiné charakteristiky. Dotazovaní (častěji ženy) jinak často uváděli, že lidé se stejným vzděláním se velmi odlišují podle příjmů a ekonomického postavení: „Znám lidi, kteří by vzděláním patřili do té dělnické, ale třeba tím postavením, které dneska mají a jak si žijí, patří do té vyšší třídy“ (učitelka Blanko) a „to jsou lidé kolikrát bez vzdělání – tihle zbohatlíci, to jsou vyučení“ (Přemysl výpravčí). Na druhou stranu i vyšší vzdělání nemusí souviset s vyšším postavením, jak zmiňuje Vít, asistent ředitele: „Znám spoustu lidí, co mají vysokou školu úplně k ničemu. Vzdělání není vždy o kariéře, obohacuje člověka širším rozhledem“.

4. Velmi často zmiňovanou dimenzí třídního rozdělení byla *spotřeba a životní styl*. Dotazovaní mluvili buď obecněji o úrovni výdajů, životní úrovni definované možnostmi „dovolit si“ něco, koupit či pořídit. V konkrétních aspektech se odlišovali jak muži a ženy, tak také níže a výše postavení. Spotřeba se týkala jednak potravin, to uváděly výlučně ženy nižšího statusu. Prodavačka Iveta uváděla, že třídu odlišuje možnost koupit určité potraviny podle ceny: „Že se třeba nemusí ohlížet. Ten, co je z nižší vrstvy, tak ten kouká: rohlík za tři koruny – nekoupím ho. A ten střední si koupí“. Dělnice Jana specificky zmínila, že zdravé jídlo, jako ovoce a zelenina, je drahé a nemůže si ho dovolit každý.

Další aspekt spotřeby představovalo bydlení (a s tím spojené zařízení domácnosti), toho si všímaly opět především ženy (tentokrát ovšem níže i výše postavené), zřejmě z důvodu, že v rodinách jsou to ony, kdo se stará o domácnost, zařizuje placení účtů a má přehled o cenách. Vyšší třídu podle nich odlišuje například bydlení ve vlastním domě a vlastnictví bazénu. Ovšem styl bydlení není vždy jednoznačně spojen se společenským zařazením, jak si všímá dělnice Adriana:

„Společnost se vrství nejen platy, i kdo kde bydlí – někdo v paneláku a nikam se nedostane a někdo se z toho paneláku dostane do baráku, z baráku do vily. Je tam ta kastovní – dá se to rozlišit. Kdo je v paneláku, tam je i možná, že má méně peněz, ve vile a auta, co tam parkují, to také... Pode mnou bydlí ředitel nějaké firmy a je to také v paneláku, ale určitě má více jak 60 000 příjem a nedává to najevo. I ti, co mají, mohou bydlet v paneláku, třeba jim to vyhovuje.“

Jako další stratifikační položku spotřeby uváděly zejména ženy ale i někteří muži dovolenou, konkrétně například možnost poslat děti na lyžařský zájezd, což dříve bylo běžné, dnes to jde v nízkopříjmových rodinách jen obtížně. Cestování po světě si podle dělníka Pankráce může dopřát už nejen vyšší, ale i střední třída.

Dále dotazovaní uvažovali o vlastnictví auta a rozdílech v „koníčcích“, jednalo se především o muže, a to spíše ty výše postavené v našem vzorku. Ředitel Dalibor si všiml rozlišení vrstev podle náplně volného času, zejména v oblasti sportu; chudí si nemohou dovolit provozovat dražší sportovní aktivity, jako je tenis, golf, surf, jachting. Další dva muži, spíše nižšího postavení uvedli, že bohatí se vyznačují výstřední a snobskou zábavou „Oni se předbívají, kdo jaké víno vypije. Jestli stálo šedesát, sedmdesát tisíc anebo sto dvacet.“ (Pankrác, dělník). Setkali jsme se ovšem i s protipříkladem, že právě zábava a spotřeba mohou mást. Podle instalatéra Filipa existují milionáři, kteří se chovají normálně, například sedí v hospodě s ostatními. Muži tedy oproti ženám, které z hlediska stratifikace a spotřeby zajímaly spíše výdaje spojené s chodem domácnosti, se zaměřili na rozdíly v oblasti hobby a volného času.

4. Vnímání a konstruování sociální třídy a zařazování se do třídy

Další rozměr odlišnosti ve spotřebě může představovat výpověď kadeřnice, která uvedla na základě své zkušenosti v práci při komunikaci se zákazníky, že vyšší třídy využívají specifických služeb, např. advokátů či psychologů.

5. Vliv *původní rodiny* na sociální zařazení odmítala silně velká část dotazovaných. Pouze dělník-opravář Zbyšek a manažer Ctibor přímo tvrdili, že vzdělání se v rodinách reprodukuje a podle toho se odvíjí třídní zařazení. Lidé nemají stejné šance: „Někteří lidé mají smůlu. Já se také nenarodil jako princ, tak jsem to měl také těžké.“ Nižší třídu tvoří podle Ctibora hlavně líní a nepracovití lidé, kteří si své postavení plně zaslouží, ovšem jejich děti „tak ty budou mít smůlu – ty budou mít ty nejhorší startovací podmínky. Takže proto říkám, je to dobře, ale je to smůla. Je mi líto těch dětí, které za to vůbec nemůžou.“

Jinak ale v odpovědích zaznívalo, že původní rodina vliv nemá, což respondenti ukazovali jak například na sobě (dělník Pankrác je syn vysokoškolačka), tak na svých známých: „I ten dělník může být z prestižní rodiny, nemyslím si, že ta kantorská rodina je vnímána až tak prestižně“ (ředitelka školy Monika). Nebo naopak dítě může ve společenském postavení klesnout: „Plno dítek z dobrých rodin, dobře vydělávajících a funkčních je na drogách a jsou poslední nicky na ulici a rodiče je sbírají, hledají mezi bezdomovci.“ (dělnice Jana)

V této souvislosti je zajímavá výpověď a zkušenosti prodavačky Blaženy, která také explicitně popírá vliv rodinného původu na člověka. Vychází přitom z vlastní situace, protože její nevlastní otec je „stará struktura“, který byl za minulého režimu ředitelem dvou významných firem a byl velmi aktivní politicky („byl kovanej“), učil marxismus-leninismus. Na základě toho si vybuodoval a pro svou druhou dceru zařídil dnes velmi pohodlný život. Blažena se od toho distancuje a říká, že kdyby to o ní někdo věděl, jakého má nevlastního otce, čekal by, že bude mít stejné postavení a že pokračuje v tom, co dělal její otec. Na jiném místě popisuje že „záleží na té starší generaci, do čeho ty mladé uvedla“ a líčí, jak určití lidé zbohatli na rozpadu podniků a jak tu vznikla generace lidí, z nichž někteří z dané situace uměli těžit a jejich děti pokračují v podobném směru. Ona odmítá takovéto postoupení výše. Takto vzniklou horní třídu vidí jako vyloženě zlodějskou, neboť k penězům nepřišli čistou cestou, nedostali se nahoru legitimními prostředky a ona je neuznává.

Vztah společenské pozice a původní rodiny odmítá učitelka Anna také vzhledem k minulému režimu, který produkoval paradoxy a hodnotí to velmi negativně: „Chodili rodiče z vysoké školy k lopatě, a pak měly děti dělnický původ. Proto se na vysokou školu dostaly. Nebo naopak si to pamatovali, a nedostaly.“ Zařazení chápe dnes proto spíše podle příjmů.

6. Vliv postavení či *zařazení partnera a manželství*, který jsme v etnoteoriích očekávali více, nebyl respondenty zmiňován, až na jednu výjimku. Viola mluví o známé, původně uklízečce, která si vzala milionáře: „na ministerstvu zakopl o její kýbl. Šli spolu na večeři a vzali se a mají dneska tři děti a jsou spokojení. ...a dneska už je ona také vyšší třída. Je doma a nedělá – nepotřebuje to. Takže to je také šup nahoru.“ Opačný případ vzestupné mobility u muže díky sňatku s výše postavenou ženou nebyl uveden.

7. Kromě typu povolání, příjmu, vzdělání a spotřeby je podle některých respondentů významné i „*společenské chování*“, kam zahrnovali způsob vyjadřování, vystupování a styl mluvení. Zejména ženy zaměstnané ve službách uváděly, že podle chování poznají své zákazníky, ale stejně o tom

mluvily i dělnice, které takové pracovní kontakty nemají. Dělnice Adriana odlišovala společenské zařazení podle mluvy, zda je spisovná či hovorová. O způsobu chování se vyjadřovaly mnohem více ženy, ale i někteří muži, kteří se v zaměstnání stýkají s lidmi (manažer a výpravčí).

Manažer Ctibor zdůrazňuje, že vyšší třída se nevyznačuje pouze majetkem a penězi, pokud jí chybí určité vybrané chování, tak ztrácí svou prestiž v očích ostatních:

„Té třídě patří nejenom výhody, ale i určité povinnosti, že musí splňovat nějaké podmínky, a patří mezi ně společenské chování, úroveň výdajů, koníčky a spousta jiných věcí. A je otázka, zda se někdo jenom tím, že zbohatne, dostane do té nejvyšší třídy jenom proto, že má. Bude k tomu muset mít podmínky asi tak jako třeba car v Rusku, když chtěl šlechtu, tak to mlátil po hlavě, aby to naučil jíst příborem, protože tam jedli všichni rukama. (...) Nejenom peníze budou patřit k tomu společenskému postavení.“

Ctibor naráží na legitimizaci třídní hranice. Až když se nejvyšší třídy odliší i svými mravy, tak ostatní části společnosti uznají, že nestačí mít peníze k tomu dostat se nahoru. Chování je další podmínkou pro uznání členství v elitě, nejvyšší třídě, která je tak exkluzivním společenstvím, neboť i bohatý křupan je pořád křupanem. Tento citát také můžeme interpretovat s odkazem na srovnání se šlechtou, že bohatí v současné české společnosti nejsou většinou aristokraté, kteří by s majetkem zdědili i vybrané mravy, ale že jsou to často lidé, kteří k penězům přišli až po roce 1989, jsou to tzv. zbohatlíci a k těm se v rozhovorech vyskytovala poměrně velká distance a zášť. To ilustruje i uvažování kadeřnice Nataši: „Nedívám se na to jenom, že je bohatý jenom ten, kdo má peníze, ale ten, kdo má i v hlavě. Dnes je bohatý člověk, který je úplně hloupý, ale přišel k tomu jak slepej k houslím, a člověk je bohatý, protože má i vědomosti, nejen peníze.“

8. Se společenským jednáním souvisí i *vzhled*, toho si všímaly opět zejména ženy. Platí tedy, že šaty dělají člověka? Ne tak docela. Někteří zdůrazňovali, že právě vystupování je významnější pro zařazení než samotný vzhled. Vzezření nechápu tolik ve smyslu ošacení, ale spíše jako „image“:

„Vždy jsme říkali: ne, není to oblečení, ale je to vizáž. Nemusí mít módní oblečení, je čistě upraven, nemusí být našminkovaný, běžné neošlapané boty. První je kontakt s tím člověkem, jestli působí zdravě, dbá o sebe. Když je člověk spokojený a má práci, tak to z něj vyzařuje. Pokud bude v traumatu a bez práce, tak na mimice, na oblečení to poznáte. Řekne třeba, že měl nemoc. A pak, když se s ním budu bavit, tak asi poznám určitě i to, kde bydlí, vidím, že to je ubytovna“ (Libuše, prodavačka textilu).

Někteří upozorňovali na to, že vzhledem se dá klamat, to znamená, že postavení nelze odvodit podle toho, jak člověk vypadá, zejména když přestrukturuje své výdaje na spotřebu: „Dám dětem o housku méně, koupím si super kvádro a budete vědět houby.“ (Zbyšek, dělník-opravář). Prodavačka Žofie také hovořila o nejasném spojení vzhledu a společenského zařazení, ale z opačné strany. Dávala příklad, kdy její budoucí šéf, přestože „je za vodou“ (finančně), si nepotrpí vůbec na vzhled, nosí reklamní tričko a tepláky a je mu to úplně jedno. Člověk by do něj neřekl, že je „velký zvíře“.

Vedle těchto hlavních argumentů sdílených většinou našich komunikačních partnerů o tom, jak se pozná sociální třída, se ve výpovědích objevovaly víceméně okrajově ještě některé další aspekty:

9. Regionální rozdíly, které ovlivňují společenské postavení, mohou být vnímány podle místa bydliště, ovšem celkově to nebyl vzorec, který by rozděloval dotázané z hlavního města a mimo něj. Dělnice z Liberce uvedla, že lidé v jejím okolí se domnívají, že Pražáci se mají lépe. Asistent ředitele z Prahy to neviděl tak černobíle a poukazoval na velkou polarizaci v Praze – na jednu stranu jsou zde vyšší příjmy, ale na druhé straně i velký počet bezdomovců. V porovnání s jinými regiony, on specificky uvedl Mostecko, však považuje Prahu za místo, kde je možné dosáhnout vyššího postavení.

10. Vedoucí dráhy Bruno se domnívá, že společnost stratifikuje také počet dětí v rodině. Společenské vrstvy se odlišují počtem dětí: „Je to nejen podle příslušnosti politické, podívejte na KDU, tam má každý alespoň čtyři děti. Je to jiná vrstva. Dnes většina lidí s vyššími příjmy, dnes se děti rodí pozdě a tak – má méně dětí než ta vrstva s nižším příjmem.“

Specificky je pak nutné si všimnout jednoho aspektu zařazování do tříd, který nebyl úplně marginální:

11. Zařazení lidí do tříd ovlivňuje i předstírání či přehrávání postavení, toho, jak se lidé sami definují, že patří do určité vrstvy. Třída je do určité míry *performancí a hrou*. Vypravěči říkají, že je možné „si na něco hrát“, že někteří si „o sobě myslí“, že jsou ve vyšší třídě, předstírají, že jsou výš, je to často skrze spotřebu, kterou ukazují navenek: „brácha se švagrovou si hraje na vyšší, ale nikdy na to neměl – ten má dnes k obědu krůtu, ale zítra má jen chleba“ (Aneta, dělnice). Podle Zbyška, dělníka-opraváře, v předstírání hraje velkou roli sebevědomí, například lze předstírat podnikatele: „Budu vystupovat sebejistě a že mám miliony v kapse a co?“ Hru dávalo několik respondentů do souvislosti se showbiznysem, s médii a vytvářením důležitých osob (VIP). Kromě hvězdiček kultury se hraní si na něco týká také podvodných podnikatelů a bohatých lidí, kteří si přiživují svou popularitu pomocí charity. Od této hry se mnoho vypravěčů silně distancuje a ukazují, že si jsou této „hry“ na postavení dobře vědomi a že ji nehodlají akceptovat.

Předstírání se ovšem, jak ukazuje výpověď kadeřnice Nataši, nemusí týkat jen těch nahoře, ale může být strategií, jak se navenek, pro ostatní, udržet alespoň v té pozici, kterou měli dříve a pak ji ztratili (např. s odchodem do důchodu a poklesem příjmů): „A jsou schopni nejíst, jenom aby měli na toho kadeřníka. A těch lidí je docela dost, což obdivuji. By se styděli mezi ty lidi jít, ,hele, ona už nemá ani na holiče‘. (...) Z toho standardu nechtějí jít, chtěli by se raději řadit k té třídě nahoře, ale ty finance ani to vzdělání je k tomu neposune nahoru, ale oni tak chtějí působit navenek.“

4.4. Rozvrstvení společnosti do tříd a definice jednotlivých segmentů: chudí, normální a zbohatlíci

Někteří dotazovaní považovali za velmi obtížné společnost rozdělit do určitých segmentů, a to byl i případ těch, kteří se pak jednoduše do některého sami zařadili. Nebo upozorňovali na to, že rozvrstvení záleží na kritériu, principu, podle jakého společnost členíme. Ilustruje to odpověď učitelky Blanky, která má obtíž zařadit některé jedince, u kterých se mísí různé statusy, do určité vrstvy: „Nešlo by to úplně u všech říci takhle kategoricky, do jaké patří třídy. Znáám lidi, kteří by vzděláním patřili do té dělnické, ale třeba tím postavením, které dneska mají a jak si žijí, patří do té vyšší třídy.“ Podle ní je také současná doba charakterizována individualismem a lidé jsou různí na to, aby se dali zařadit (sama se ovšem na kontinuu zařadila, a to jako jediná, do vyšší vrstvy). Ovšem na otázku,

jestli je tedy dnešní společnost beztřídní, už reaguje: „No, beztřídní asi úplně ne. Nějaké rozvrstvení tady samozřejmě bude, ale přesněji specifikovat ty třídy, přesně to rozškatulkovat, to asi tak úplně nejde.“

Kromě těch, co odmítali rozvrstvení, se vypravěči jednak lišili v tom, kolik tříd či vrstev vidí ve společnosti, jak definovali jednotlivé třídy a také se odlišovali v odhadování jejich poměru a jak silně jsou zastoupené. Nejčastěji uvažovali o *třech třídách/vrstvách*, které vesměs rozlišují na *spodní, střední, horní*, které ale *různě označují a vybaví si pod nimi různé skupiny*. Spodní či nižší byla charakterizována následujícími výrazy: cílem spodní je „přežít“, nižší třída je omezena spotřebou – „nižší, to jsou asi ti, co nemají co dát do hrnce“ (dělnice Jana), nižší jsou nejchudší, neboli lidé pod hranicí chudoby, nižší je „to bahno“. Spodní vrstva je často označována za chudé a podle dělníka Pankráce sem patří dělníci (a tedy i on), ale ne už bezdomovci, ty chápe mimo tři třídy, protože o rozvrstvení uvažuje jen u těch, co pracují. To je v rozporu s tím, jak třídy rozděluje prodavačka Blažena, která do spodní vrstvy bezdomovce zařazuje a vymezuje ji v porovnání s tím, kam zařazuje sebe, tedy se střední třídou. Jako jedna z mála si prodavačka Libuše všímá etnického rozměru vrstev, kdy do nejnižší zařazuje kromě bezdomovců také migranty, protože „nemají nic, ani zázemí, ani svoje sociální, rodinné, finanční. Bydlí v ubytovnách ve skupinách, třeba po dvaceti“.

Střední třídu označují respondenti za „bezproblémovou“, „normální“, „normální lidi, kteří dělají“, „takový průměr“ v souvislosti se spotřebou, „ti, co mají co uvařit“. Do střední třídy patří velká většina lidí či „všichni okolo mne“. Podle prodavačky Blaženy lidé ve střední třídě se „snaží vydělávat peníze pro rodinu, z těch peněz žijí, tak jak to lze, zajistit fungování té rodiny“, věnují se práci a nemají potřebu si na něco hrát. Spotřeba nevybočuje z mezí, „možnost bydlet v normálním bytě“, „vydělávají na běžnou obživu, můžou se jít do určité míry bavit“ (psycholožka Květa). Střední třídu vypravěči často chápali jako mezilehlou mezi výraznými krajními vrstvami, často ji neoznačili charakteristikou. Střední třída je vymezována relačně, ve vztahu k té pod a k té nad, které mají obě určité pojmenovatelné rysy. Střední lze určit vylučovací metodou, to znamená tím, co není (nižší, vyšší), nemá určovací znak, vyznačuje se rozmanitostí. Střední třída je většinou ta, do které se sami zařazují, střední třída jsme MY: „Když já vidím tři, ... tu střední, která jsem já“ (prodavačka Blažena). Spojení střední třídy s určitou profesní skupinou se vyskytlo ojedinele, dělník Vilém za střední třídu považuje podnikatele.

Výraznější charakteristika byla přisuzována *vyšší třídě*, často v hodnotícím smyslu. Ve vztahu k majetku se nejčastěji vyskytlo, že jsou to ti bohatí, případně hodně bohatí, „nejbohatší“ (nazývaní též smetánka, zbohatlíci, snobové, horních deset tisíc vyvolených), nebo ve vztahu ke spotřebě a odlišnému životnímu stylu: „vyšší – ti, co mají, na co si vzpomenou“ (dělnice Jana). „Pak už je jen smetánka, to jsou politici, herci...ti jsou v té nejvyšší, ti žijí úplně jinak než my“ (dělnice Aneta). Jako vyšší třídu chápali respondenti určité skupiny, které jsou ve společnosti úspěšné: celebrity, politici, elity, bohatí podnikatelé, mocní lidé. Někteří takovou pozici spojovali s podvodným jednáním: „vrchní je zlodějská“ (prodavačka Blažena). „Znám gaunery z vyšší třídy“, říká pokladní Viola, která také tvrdí, že ti výše se povyšují nad normální pracující lidi. Zejména ti níže postavení v našem vzorku se k vyšší vrstvě vztahovali poměrně negativně (více dále).²¹

21 Srovnej s textem Vojtíškové, Špačka, Šafa [2007].

Kromě rozdělení na tři třídy se marginálně rozlišovalo více tříd, a to buď čtyři, či pět. Ředitel Dalibor členil vrstvy podle příjmu, přičemž do nejchudší zařazoval bezdomovce. Prodavačka Libuše rozdělila společnost na pět tříd, do nejnižší by zařadila vedle bezdomovců Ukrajince a „sociální typy“, střední třídu by dále dělila na tři skupiny, ale nespécifikovaně a za vyšší pokládá podnikatele.

Malá část lidí v našem vzorku chápala jako zvláštní třídu dělnickou. Dělnice Adriana a dělník Zbyšek kromě dělníků shodně označili i další třídy: inteligenci, podnikatele a politiky (případně elitu). Jejich dělení je spíše orientované ne podle bohatství a příjmů či moci, ale podle specifických profesních skupin. To jednak částečně zrcadlí rozdělení tříd komunisty v minulém režimu, ale také souvisí s jejich sebezřazením – pracuji jako dělník, patřím tedy do dělnické. Není to však neproblematické. Jiní se odlišovali v zařazení dělníků (dělník Pankrác do chudých), kadeřnice Nataša označuje dělnickou třídu za „ty dole“, ale zároveň za normální lidi, a tato třída se podle ní ještě vnitřně dělí dle určitých kritérií, podle politické aktivity, motivace („jestli na sobě chtějí pracovat“) a podle vzdělání. Pokladní Viola uvedla, že i dělníci mohou být ve střední třídě, a podle výpravčího Přemysla lze zaměňovat střední a dělnickou, které se prolínají. „Tam nevidí silnou hranici, ale tito se pak velmi silně odlišují od „zbohatlíků“. Na této výpovědi lze také ukázat, že lidé mohou rozlišovat pojem třída a vrstva, kdy vrstva by spíše vyjadřovala graduální nerovnost, zatímco třída je specifickou skupinou, definovanou určitými povoláními.

Výpovědi vypravěčů se také lišily podle toho, jak silně početně zastoupené vidí jednotlivé třídy a jaká je podle nich struktura společnosti. Na jednu stranu můžeme sloučit ty, kteří chápali společnost jako relativně rovnou, případně se silnou střední třídou, kam patří většina lidí. To, že česká společnost nevykazuje velké rozdíly a negativní dopady na nižší vrstvy nejsou výrazné, vyjadřovali spíše výše postavení v našem vzorku (manažeři obojího pohlaví). Na druhou stranu silněji zaznívaly názory, že společnost je nerovná, polarizovaná s velkými rozdíly. To artikulovali spíše lidé nižšího postavení, ale také ti, kteří se sami nezařazovali mezi výše postavené. Názor, že střední třída neexistuje nebo mizí, vyjádřily kadeřnice, prodavačka a dělnice. Zvětšujících se nerovností, zejména v příjmech, si všímá i ředitel Dalibor, což podle něj může způsobit tření ve společnosti: „Zvětšuje se počet hodně bohatých a chudých, jsou tu rozdíly a ta společnost si možná pomalu přestane rozumět. Řízení společnosti se rekrutuje z těch vysoce příjmových a nezajímá je až tak, co se děje u většiny, a platí přísloví, že sytý hladovému nevěří.“

I jiní vymezovali nejvyšší nebo horní vrstvu, která je slabě početně zastoupena („možná to procento, to jsou ty špičky ledovce“ – ředitelka Monika), vůči zbytku společnosti: „V této společnosti jsme na tom všichni špatně. Dobře je na tom pár, jak se říká, horních deset tisíc vyvolených, pár politiků a ostatní jsou na tom všichni špatně.“ (vedoucí Bruno). Tento názor zastávali někteří jak výše postavení, tak i nízkopříjmoví respondenti. Hranici chápou mezi těmi „hodně nahoře“ a těmi „normálními“. Oproti tomu instalatér Filip naznačuje, že mezi „normálními“ je za určitých okolností možné považovat i bohaté:

R: „Můžete potkat milionáře, co chodí do hospody a chová se normálně, má miliony na kontě, ale jde do hospody a tam si dá desítku a sedí mezi normálníma lidma.“

T: „Takové znáte?“

R: „Kteří by měli několik mega ne, ale ty, co patří mezi ty bohatší, tak ty znám. Jsou normální lidi a pak jsou třeba ti, co mají 20 tisíc na kontě a hrají si na něco, co nejsou... Nedá se říci, že ti bohatí jsou jiní, jíme stejný chleba, pijeme stejnou vodu. Neposuzoval bych ty lidi podle bohatství.“

Podle něj tedy nezáleží jen na příjmu a majetku, ale kritériem je i chování a jednání s ostatními.

Na druhou stranu jsme zaznamenali poměrně silné vztahování se k vyšším vrstvám, zejména u těch níže postavených a u žen (pokladní, prodavačky, dělnice). Vyjadřována byla do určité míry závist, ačkoli verbálně byla odmítána, a také nevážení si „těch nahoře“, či doplácení na ně. Při kontrastování postavení respondentů a bohatších lidí vystupovala do popředí zejména odlišná spotřeba, na příkladu lepší dovolené v zahraničí, bydlení ve vlastním domě, vlastnictví automobilu atd. *Verbální odmítání závisti bohatým spolu s lítostí*, že jako dělnice nemůže dopřát svým dětem základní ošacení ve stejné míře, jako mají jejich spolužačky z movitějších rodin, vyjádřila dělnice Aneta: „Já nikomu nezávidím, ale vím, že mé dcery mají spolužačky, ty se učí dobře a ty jsou nadřazené, ty jsou perfektní, řeknou, že nemají boty, a mamka s nimi jde a koupí jim boty, přitom ona je sama, ale má firmu, takže má peněz dost a koupí jim cokoli. Holčákům to vadí.“

Jiní přijali defenzivní strategii, deklarovali, že lépe situovaným lidem nezávidí a snažili se na jejich postavení najít negativa. Respondentky se nás i sebe snažily přesvědčit, že *životní styl bohatých* se nedá chápat pouze pozitivně, ale má i své *nevýhody*: „Teď to vypadá, že ti bohatí na tu dovolenou ani nejezdí, protože oni makají anebo jezdí ženuška s dětma sama – tak to se mi taky nezdá ani tak úžasné. To jim ani nezávidím. ...bych nepreferovala bydlení na okraji Prahy, dnes jsem jela tramvají a byla jsem rychlejší jak všichni ti, co jeli autem. A představa, že tohle je dojíždění každý den ... sice je to nádherný, drahý, veškerý komfort, ale nevím.“ (dělnice Jana). Fakt, že si nemohou dovolit vysokou spotřebu, v rozhovorech přiznávají, ale snaží se ho zrelativizovat tím, že vlastně o ní *nemají zájem*: „Na dovolené si jezdí do zahraničí, proč by nejezdili, když jsou mladí a mají na to. Já jim to nezávidím, já o to ani nestojím, ale ... já si to dovolit nemůžu. A jak říkám, tak mne to ani neláká někam k moři, životní krédo nějaký ... spokojím se lehnout si u Vltavy nebo na Slapech“ (pokladní Viola). I dělnice Adriana vidí stinné stránky na dobrém postavení jiných, například tvrdí, že i lidé z vyšší *třídy nejsou šťastní*, protože mají strach, i když jiný než chudí. „Mohou si dovolit, co chtějí, ale stejně nejsou klidnější. (...) Mají strach a pořád se za něčím ženou. ...oni nejsou svobodní. ...sice mají pohodlí na něco jiného, ale žijí ve větším stresu než ostatní.“ Tyto obranné strategie dotazovaných vymezují jejich vlastní identitu relačně vůči jiným.

Dále byl vyjadřován morální odpor k vyšší třídě, která „spekuluje a snaží se ostatní oklamat“ a vyznačuje se extravagantním stylem zábavy, což například dělník Pankrác považuje za zbytečné, doslova snobské. U bohatých dotazovaní zpochybňují jak způsob vydělávání peněz, tak i trávení volného času: „ti zbohatlíci se odlišují hýřením, mejdany, hovadinami. (...) Já osobně neuznávám Mareše jako bohatého člověka, to je zbohatlík.“ – T: „Ale on pracuje hodně.“ – R: „Pracuje usilovně, ale já to neberu jako práci“ (výpravčí Přemysl). Takový způsob života nerespektují a vyjadřují morální hranici mezi třídami. Normální pracující lidé nechápou vždy lidi s vyšším postavením tak, že by si ho zasloužili. Navíc si všímají toho, že výše postavení mají moc formovat „třídní“ diskurs k nižším vrstvám a opovrhují jimi. Například výpravčí Přemysl uvedl, že *vyšší třídy se vymezují vůči nižším*, že k nim mají také despekt: „Ať jsou to politici, nebo soudci ... tihle velkopodnikatelé, pak je třeba kasta toho... Topolánkovci mluví o nějakém tom plebsu, to je taková ta od střední níže.“

4.5. Porovnání tříd a rozvrstvení dnes a za minulého režimu: reflexe růstu nerovností

Po roce 1990 došlo u nás nejen ke značnému nárůstu sociálních nerovností a v důsledku toho i proměně stratifikačního uspořádání, ale i význam samotného pojmu sociální třída se s ohledem na společenskopolitické změny proměnil. Ve výpovědích byl patrný akcent na srovnávání s dobou před sametovou revolucí, jak uvidíme dále zejména u starších respondentů. Zde připomeňme, že jsme vedli rozhovory s osobami ve věku 30–50 let se záměrem naplnit vzorek lidmi, kteří za minulého režimu již pracovali. Respondenti chápali změny v porovnání minulého režimu a současné společnosti zejména jako *proměnu významu a obsahu tříd* a s tím spojené *reálné proměny nerovností*. Například ředitelka Monika poukazovala na *proměnu chápání třídy*, že marxisté viděli třídy jako antagonistické, zatímco dnes se spíše mluví o vrstvách, které mají podle ní různé zájmy, ale nemusí být nutně spojeny vztahem antagonismu, nýbrž i přátelskými vazbami. Z odpovědí také nepřímo vyplynulo, že v dnešní společnosti se sice nemluví o třídách, tak jak byly definované za komunismu (dělníci, rolníci), ale že se pojem třída používá ve spojení střední třída.

Někteří se zamýšleli nad *principem rozčlenění společnosti do tříd*, zatímco dříve to byly specifické třídy (dělníci, rolníci a inteligence), dnes se lidé rozdělují do tříd spíše podle výše příjmu a ne podle typu zaměstnání. S tím částečně kontrastuje výpověď barmana Bonifáce, který se domnívá, že obsah dříve definovaných tříd se proměnil – zejména *dělnická třída* chápána jako zaměstnání s manuální prací zůstala, ale změnila se škála povolání, které ji tvoří: (dělnická třída) „je tu furt. Manuálové, to jsou ti chudáci, co jsou v supermarketech, nikdo u soustruhů už asi nestojí, tím pádem už asi ani nejsou. Takže jsou to ti kopáči a taková ti, co hází balíky novin, nebo – na nádraží hází uhlí. Dělnická třída bude furt.“ Trendu spojeného s úbytkem dělnických profesí si všimla prodavačka Laura: „Dochází k tomu, že za chvíli ti dělníci skutečně nebudou a nebude mít kdo dělat takové ty dělnické profese, protože to nikdo nebude chtít dělat.“ O proměně chápání dělnické třídy mluvila také s poukázáním na svou situaci dělnice Aneta. V minulém režimu se za označení dělník nikdo nestyděl, dělníci byli normální, případně vyzdvihováni, zatímco dnes pociťuje stigmatizaci a domnívá se, že lidé se na dělníky dívají s opovržením. Nestydí se za vykonávání dělnické profese, ale výraz dělník jí vadí, když se má takto označit.

Někteří si všímali *rozporu marxistické ideologie a reálných nerovností* za minulého režimu. I přes rétoriku o beztřídní společnosti podle manažera Ctibora třídy existovaly. Nerovnosti prý nebyly tolik výrazné jako dnes, ale ve společnosti se vyskytovaly skupiny, které měly moc, a to byli podle něj komunisté. V současné době hodnotí kladně trend zvětšování nerovností a jejich nezastírání rovnostářskou ideologií. Podle něj tedy třídě rozdělená společnost (a používá i tento pojem) je normálním stavem, protože „společnost nikdy nebyla beztřídní, vždycky byly třídy, ale tady se říkalo, že už nejsou, že už to máme za sebou. Byly tady, ale nevykukovaly příliš a u nás je to tak, že ještě příliš nevykukují, ale už se to lepší.“ S ním by souhlasil i instalátér Filip, podle kterého jsou nerovnosti stálým jevem, jen dříve to bylo popíráno: „tak to vždy bylo, akorát nás 40 let učili, že to je jinak, ale ono to stejně tak nebylo.“

Nárůst společenských nerovností reflektovalo více respondentů, nikdo nehovořil o tom, že by dnešní stav byl rovnější než před rokem 1989. Někteří si všímali růstu kontrastů zejména se zaměřením na vznik vrstvy bohatých, kteří ke svému majetku nepřišli férovým jednáním: „bylo to tak nějak vyrovnané, ale časem, a obzvlášť za vlády Klause, došlo k velkým rozdílům, ta nejvyšší třída zbohatlíků

(pochtivě bohatých lidí je strašně málo), tak ty hranice se dost zvětšily a jsou dost ostré.“ (výpravčí Přemysl). Nebo dotazovaní upozorňují na velkou polarizaci v souvislosti se vznikem nových skupin, které nalezneme na spodku společenského rozvrstvení a které dříve neexistovaly, jako například bezdomovci.

I další, níže postavení respondenti v našem vzorku (prodavačky, dělníci) mluvili o zvyšujících se nerovnostech a dokládali to na svém příkladu. Dělník Zbyšek v souvislosti se změnami tříd negativně vnímá ztrátu jistoty práce, která ovlivňuje postavení. Podle prodavačky Gity a kadeřnice Nataši se projevuje trend k polarizaci na bohaté a chudé, zatímco střední třída, která dříve existovala, mizí. Podle spotřebce, zejména v oblasti bydlení, kolem sebe vidí spíše ty, co „se mají dobře“, mají „svůj palác“, a ty, kteří živoří, ne zástupce skupiny mezitím. Podle pokladní Violy se dnes více lidí propadá dolů, klesá kupní síla a spotřeba, což ukazuje na svém příkladu: „dělala jsem v prádelně, měla jsem 2,5 tisíce a oblékala jsem se v domě módy před 89. Po 89 nemám ani na to jít do second-handu. (...) Dřív jsem si mohla dovolit hodně, dnes si skoro žádné peníze nevydělám a ani si za ně nic nedovoluji, protože dnes, kdo nemá peníze, tak má smůlu.“ V tomto případě otázka na porovnání situace před a po sametové revoluci z hlediska tříd vyvolala odpověď popisující vlastní situaci a odvozující postavení od spotřeby.

Prodavačka Iveta vnímala, že před rokem 1989 společnost byla víceméně jednolitá s pár mocnými jedinci, po revoluci se začaly rozdíly zvětšovat. Sice mluví o tom, že jsou to vrstvy a ne třídy, ale nepovažuje za normální a spravedlivé, že někdo bere desetkrát vyšší plat než jiní lidé, někdo nemá na základní věci a jiný neví co s penězi. Není proti rozdílům v ohodnocení podle náročnosti práce a společenského významu (lékaři, sportovci, manažeři).

4.6. Sebezařazení do třídy: střed, nebo pracující?

Součástí dotazů na třídu byla i otázka, kam se *respondenti sami* (v kontextu své rodiny) *zařazují* a jak toto zařazení zdůvodňují (popisem třídy, kam sami patří). V otázce jsme nenabízeli připravené kategorie, takže zde uvádíme pojmy, s kterými dotazovaní sami přicházeli. Nicméně otázka na sebezařazení následovala až po diskusi pojmu třída a rozvrstvení společnosti. Jejich sebezařazení souvisí s tím, jak společnost rozdělují, na jaké segmenty, kolik jich vidí a co je podle nich principem rozdělení.

Sebezařazení do třídy či vrstvy ve společnosti se bránilo několik dotázaných z různých důvodů. Psycholožka Květa odmítá kategorie, neboť kategorizování je podle ní špatné, lepší je zdůrazňování individuality. O třídách můžeme uvažovat, když je to nutné, ale ona chápe sebe jako osobu, která dokáže stát mimo. Podobně má se sebezařazením problém vedoucí Kamila, říká, že se třídy nebo vrstvy nevytvořily, a proto neví, kam se zařadit. Prodavačka Blažena se manévrováním vyhnula tomu, že by se musela zařadit do nějaké třídy, a počítá se do kategorie, kam patří „slušní lidé“. Slušnost podle ní „přebije“ společenské rozdíly dané zejména profesí, i u nejméně postavených, lidé jsou si tak rovni: „Tak v mém případě ta třída moje, jednak si myslím, že je úplně jedno, jestli by to byl ministr, nebo kdokoliv jiný, pokud by to byl slušný člověk.“

Ostatní dotázaní se většinou umísťovali na hierarchickém žebříčku od nejnižších k vyšší třídě. Do vrstvy, kterou definovali buď jako „úplně dole“, nebo „chudé“, se zařadila malá část dotazovaných tito svou pozici vidí ve vztahu k jiným třídám. Dělník usuzuje, že nepatří mezi bohaté, ani do

střední třídy. Kadeřnice své zařazení spojuje s tím, jak chápe rozvrstvení společnosti – v podstatě se dělí na bohaté a chudé a střední třída není příliš silná. Pokladní poukazuje na svůj nízký příjem a omezené možnosti spotřeby a přiznává, ačkoli své zařazení vidí velmi nízko, že je její postavení relativní vůči těm, kteří se nacházejí ještě pod ní:

„Beru to ze svého hlediska, momentálně jsem úplně dole – tedy ne úplně, jsou na tom lidé hůře, ale jsou na tom hodně špatně, a pokud bych se dostala do té čistírny a dostala ty peníze, které mám slíbené, tak se dostanu výše. ...nebudu ve střední, budu v té dole, ale v té lepší. Takové té, která musí sice otočit každou korunu, ale budu si moci dovolit koupit si dvě kuřata a ne jedno. Budu moci nechat v supermarketu, kde dělám, tisíc korun za nákup, a ne tam jít pro polévky za 1,50 Kč, abych tam nechala jen dvě stě.“

Sebezařazení do nižší třídy jako takové, tedy ne té úplně dole, ale pod střední, se neobjevilo, ačkoli předcházející výpovědi naznačují, že v podstatě tito vypravěči nepatří do deklasových, tedy těch „úplně dole“ – protože ještě vidí skupiny pod sebou – ale do nižší vrstvy. Sami se tak však neoznačili.

Ředitelka školy si zvolila zařazení do nižší střední vrstvy, zdůrazňuje ovšem tu střední, neboť spodní vrstva se podle ní nemá dobře a spojení se střední vrstvou jí zaručuje normálnost, protože střední považuje za „bezproblémovou skupinu“. Vedoucí na dráze Bruno své členství určil relačním způsobem v té „těsně pod střední třídou“, neboť střední vrstva jsou podle něj malí podnikatelé. Do střední třídy se řadí větší část dotazovaných, jak muži, tak ženy různého postavení. Jen málo jich při sebezařazení podalo určitou charakteristiku toho, proč se považují za střední. Příkladem může být výpověď barmana Bonifáce, který také naznačuje, že má referenční bod, kam se snaží dostat, ale kde se dnes nenachází: „Jsem taková ta střední třída, bydlet mám kde, auto mám, nesomruju, na benzín mám. A polepšit si, furt se snažím si polepšit“. Ostatní své postavení chápali relačně, ve vztahu k jiným skupinám. Lidé se distancovali od určitých tříd a říkali: nejsem to a nejsem to, takže jsem „takový ten střed – ani chudý ani bohatý“. Prodavačky sebezařazení do střední zdůvodňují tím, že ačkoli se mají špatně, tak nepatří na úplné dno společnosti jako třeba bezdomovci: „Prodavačky jsou takový ten střed, tak jsem říkala, že už bych udělala klidně i mezi to tu lajnu, protože střed to není. Jsou blbě placené holky. Ale zase to není to bahno, tam bych taky nechtěla spadnout.“ Prodavačky v supermarketu jsou „obyčejní lidé“ (pokladní Viola). Do střední třídy se ale zařadili i objektivně výše postavení muži jako manažer Ctibor či ředitel Dalibor, který ovšem za střední třídu považuje skupinu s vyššími příjmy, než je celostátní průměr.

Dělnickou třídou ve smyslu identity podle vykonávané profese, ne podle hierarchického postavení tříd, se charakterizovali dva dělníci a jedna dělnice. Ovšem nepřiznávají (hrdě) svou dělnickou identitu, ale snaží se upozornit na to, že jsou také určitým způsobem „namočeni“ ve střední vrstvě. Dělník Vilém se chápe jako „něco mezi“, ale v podstatě svým povoláním být střední tolik nemůže, protože je závislý a ne samostatný podnikatel – to je pro něj hranice mezi dělnickou a střední třídou. Podobnou hranici a zkušenost s jejím překračováním a prací na obou stranách popisuje dělnice Adriana. Zařazuje manuální práci do dělnické třídy, kterou staví oproti střední. Dělnickou třídu definuje nedostatek autonomie v práci. Aneta si všímá rozdílu, že svým povoláním patří k dělníkům, ale podle svého postavení definovaného spotřebou (určitého typu bydlení, respektive toho, že není bez domova) by se zařadila do střední třídy: „Já patřím do dělnické, ale nejdeme na ulici, takže se počítám do středních. T: Jste v dělnické, ale počítáte se do střední? R: Profesí dělník, ale...“ Nedokončená věta tu znamená, že její zařazení se neodvíjí pouze od vykonávané profese, ale i dalších kritérií.

Do dělnické třídy se zařadila i osoba, která nevykonává klasické dělnické, manuální zaměstnání, ale pracuje ve službách. Mluví o sobě jako o chudých, ale také jako o dělnické třídě, což v podstatě splývá. Kadeřnice Nataša: „Dělnická třída, to jsem vlastně já, já bych řekla, že dneska střední třída není, že dneska to je rozdělené na ty bohaté a chudé. Dnes střední vrstva prakticky vymizela. Že jich je málo (...) já bych se spíš počítala k těm chudým, určitě ne k těm nahoře.“ Dělníci mají ještě další charakteristiku – jsou to ti „normální“.

Kromě sebezařazování do třídy si také někteří dotázaní (spíše ženy) všimli toho, že nejde jen o to, jak sami o sobě uvažují, ale že je někdo *zvnějšku označuje* a podle toho s nimi jedná. Toto vnější onálepkování pak silně kontrastuje s vlastním vědomím o sobě a může působit nelibé pocity. Velmi špatnou zkušenost vylíčila dělnice Aneta, která se setkává kvůli svému povolání s ponižováním. Jednak má švagrovou, zdravotní sestru, která opovrhuje dělníky a dává jí to najevo: „Ona je taková nadřazená rasa, nemá ráda dělníky, tlusté lidi...“ Dále se setkává s určitou stigmatizací i ve veřejném prostoru:

R: „Že by se vyloženě styděli to ne, ale mně vadí, když vyplňuji nějaké papíry (na úřadech) a vaše profese? Dělník. To mně vadí, přijde mi to jako spodina. Kdybych byla státní zaměstnanec, nebo sociální pracovník, ale dělník? Je to divné.“

T: „A nedá se to nazvat jinak?“

R: „Jedině předák.“

T: „A za tu práci se nestydíte?“

R: „Ne, jen to slovo mi vadí.“

Negativní vnímání se také projevuje přes omezenou spotřebu její rodiny (tři dospívající děti, ona matka samoživitelka), kdy jsou její dcery označovány dehonestujícími výrazy, protože jim nemůže pořídit spotřební věci ve srovnání s jejich spolužáky: „T: A (spolužačky) jim to dávají najevo? R: Tvrdě, že jsou blbě ve škole, že nic neumí... Je pravda, že kolikrát nebylo co jíst, jen chleba, marmeláda...neměla jsem peníze na různé školní akce, o holkách říkali, že jsou socky.“ Nálepkování podle vzhledu, zařazení cizími osobami podle možnosti spotřebovávat popisuje dělnice Jana. Její vzhled jí zamezí nebo omezí vstup a jednání v určitých oblastech, kam podle svého společenského zařazení nepatří: „Vznikají tu obchody – já tomu říkám obchody bez cenovek, kde stojí polštář, který je tak hrozný, že byste si ho ani nedala na židli, a on stojí 30 000 jenom pro pár snobů. ...tam nejdu, protože oni si vás přetčou, jen tam vlezete, a nebaví se s vámi.“

4.7. Shrnutí a závěr: post-komunistický diskurz

Výsledky analýzy vnímání sociální třídy a třídního sebezařazení v České republice na základě hloubkových rozhovorů se zástupci různých profesí lze shrnout do těchto tvrzení, která dále rozvádíme: 1. To, jestli lidé uvažují o vrstvách a třídách, záleží na tom, jaký je podle nich princip rozvrstvení, a chápání tříd je spojeno se sebezařazením. 2. Lidé nevidí většinou třídy, spíše graduálně vrstvy (nižší, střední, vyšší). Za uzavřené, specifické třídy považují maximálně dělnickou, ale i to je nejednoznačné. 3. Pojetí třídního rozvrstvení souvisí také s tím, co v lidech vyvolává pojem třída. Tento termín není v naší současné společnosti neproblematický, neboť odkazuje k třídnímu uspořádání a oficiální doktríně minulého režimu.

Pojem třída buď pro dotazované není významný, nebo ho odmítají kvůli spojení s marxistickým diskursem minulého režimu a chtějí ho nahradit jiným – vrstvy. Pokud mají k pojmu třída vůbec nějaký vztah, tak je spíše negativní, minimálně neutrální. Ve výpovědích se nevyskytla pozitivní identifikace s pojmem, která by se dala považovat za třídní hrdost; a to ani u dělníků, kteří akceptují zařazení do kategorie dělnická třída, protože vykonávají manuální zaměstnání, ale zároveň ukazují na stigmatizaci s touto kategorií spojenou.

Celkově je zařazování lidí do třídy a stratifikační prostor vnímáno jako multidimenzionální jev. V tom se laické teorie v lecčems podobají teoretickému pojetí souhrnného multidimenzionálního statusu (tj. Machonina a Tučka [1996]). Vliv zaměstnání samotného se chápe pro určení třídní pozice jako nízký, významné je i společenské chování, ale z ekonomických faktorů je vnímán jako důležitý příjem a i s ním spojená spotřeba. Dotazovaní chápou zařazení do tříd či vrstev podle jednotlivých charakteristik z hlediska své zkušenosti, toho, s čím se setkávají ve svém běžném životě nebo toho, co vidí u blízkých druhých (či při práci s lidmi). Ve vnímání principů rozvrstvení se projevují odlišnosti jak podle pohlaví, tak podle společenského statusu samotných respondentů. Zejména oblast spotřeby jako stratifikační rys společnosti je vnímána odlišně muži a ženami.

Vypravěči neuvažují o existenci sociálních tříd v české společnosti jako o reálných entitách s jasně vymezenými hranicemi, neboť hranice se ve výpovědích různí a závisí také na sebezařazení vypravěčů. Odkazování na třídy jako jednoznačně definované kategorie není časté, spíše jde o hierarchické vnímání vrstev (i v termínech jako nižší, střední, vyšší). Někteří označili specificky dělnickou třídu definovanou manuální profesí, ale o ní nelze uvažovat jako o uzavřené kategorii, neboť se ve výpovědích, zejména co se týká sebezařazování, mísí s (nižší) střední vrstvou. Nižší a vyšší třídy byly charakterizovány barvitými výrazy jako chudoba, bahno, bezdomovci (dole), smetánka, zbohatlíci, snobové, horních deset tisíc vyvolených (nahore), které vyjadřují vztahování se k těmto segmentům společnosti na základě jejich přijatelnosti a morálnosti. Střed je vnímán jako bez charakteristiky, normální, bezproblémový, pracující, definuje skupinu „my“. Zejména ti níže postavení v našem vzorku se k vyšší vrstvě vztahovali poměrně negativně. S tím souvisí, že většina se zařazuje do střední třídy a několik do nižší. Dělníci se vnímají v dělnické, na základě svého povolání, někteří ovšem zároveň ve střední, záleží, jestli se třída určuje pouze podle povolání nebo podle jiných aspektů, jako je například spotřeba. Z toho vyplývá, že střední a dělnickou třídu lidé nechápou jako nadřazenou a podřazenou kategorii, ale jako entity s nejednoznačně vymezenou hranicí. Sebezařazení a chápání rozvrstvení spolu souvisí, lidé si podle sebe vytvoří schéma, a pak to rozlišují relačně – ve vztahu k jiným třídám – co nejsou a kam by se nechtěli dostat.

Zkoumání na základě kvalitativních dat z rozhovorů ukazuje na relevanci současných zmíněných západních (zejména britských) teorií i ve středoevropských postkomunistických podmínkách v několika bodech, např. že třída není chápána jen podle zaměstnání, ale podle dalších dimenzí. Stejně jako Britové Češi nepovažovali dnešní společnost za beztřídní. Rozdíly se zvětšily od minulého režimu, což zejména nízkopříjmoví hodnotí negativně.

V něčem je ale český případ specifický a odlišný od britského. Zdá se, že Češi tolik neváhali při vlastním zařazování do určité třídy. Někteří se prezentovali jako běžní, normální, ale i přesto bychom netvrdili, že zde byl tak silný odpor k sebezařazení. Svou roli může hrát i použitá metodologie (nejprve rozebrání definice třídy a až poté sebezařazení), ale také odlišná sociokulturní situace. Češi středního a staršího věku jsou možná zvyklejší uvažovat v třídních pojmech, větší problém je s tím,

že pojem jako takový často nechtějí akceptovat. Zasazovali termín do politického kontextu minulého režimu, zatímco v Británii se takový vztah vůbec neřeší. Defenzivní strategie se tu neobjevily v tom smyslu, že by přímo odmítali zařazení do nějaké třídy, to jen malá část, ale vzpěčují se „třídě“, tak jak ji definoval marxismus. V ČR má pojem třída nesporně stále politický náboj díky komunistickému režimu a ovlivňuje vnímání nerovností.

S odporem k nižším třídám, zejména dělnické (jak to na britském případě ukazuje např. Lawler), se ve výpovědích českých vypravěčů nesetkáme. Na druhou stranu se zde nevyskytla ani hrdość na příslušnost k této třídě, někdy spíše zahanbení. Pohrdání a odsuzování vyjadřovali respondenti spíše ke skupinám ještě pod nimi, k deklasovaným, ne k (manuálně) pracujícím, ale naopak negativní emoce byly vyjadřovány při označování vyšších tříd, zejména nových zbohatlíků. Sami dotazovaní negativně nižší třídu, pokud jí chápali dělníky, pracující lidi a ne skupiny úplně na spodku společnosti, neoznačovali. Nicméně někteří zástupci dělnické profese pocítují, že dělnická třída je negativní společenskou nálepkou.

Oproti Britům Češi silně odmítali původ jako determinantu postavení ve společnosti, neboť komunistický režim velmi zamíchal pozicemi, které nesouvisely s tím, co člověk dosáhl, ale jak byl umístěn ve vztahu k režimu a straně. Dotazovaní odmítali, že to, kam člověk ve společnosti patří, je důsledek jeho původu, což je podobné závěrům britských studií, tam byl ale důvodem zejména individualismus, kdežto u nás má kromě individualismu a ideologie meritokracie také stále vliv dědictví minulého režimu.

Pokud bychom se měli s výsledky kvalitativní analýzy vnímání tříd a třídní identity v ČR zařadit do některého z v úvodu představených badatelských proudů, tak odmítáme druhý proud s tvrzením, že třídní identita je významná, neboť dotázaní, ačkoli jsou dělníky, pocítují spojení s pojmem dělnická třída nelibě. V určitém smyslu by se šlo přiklonit k revizionistům, nebo by šlo vytvořit nový, čtvrtý proud, který reflektuje post-komunistickou zkušenost. Ten by spočíval v tvrzení, že lidé chápou společnost spíše graduálně, dokáží uvažovat o nerovnostech, ale část lidí explicitně odmítá pojem třída, protože je negativně asociován s komunistickou ideologií za minulého režimu, ale zřejmě i s rétorikou současné komunistické strany.

Když západní teoretici hovoří o konci třídy, mají na mysli spíše vlivy strukturálních změn v postmoderní a postindustriální společnosti. Berou v úvahu ovšem západní země či bohaté země Severu, kterých se globální restrukturační dotýká především v úbytku pracovních míst v oblasti výroby a průmyslu (a tedy potažmo proměny klasické dělnické třídy). Tyto jevy mají v posledních dvou dekadách nesporně vliv i na Českou republiku, nicméně „konec třídy“ a třídní identity je zde možné chápat v důsledku dalších procesů. Je to zejména negativní vztah ke komunistickému diskurzu stále patrnému v myslích lidí, který je nutí odmítat třídní kategorie, ačkoli dokáží nerovnosti v naší společnosti pojmenovat a konceptualizovat. Lidé rozumí strukturovanosti, diferenciaci společnosti, ale ne nutně v kategorii „třída“. Také vnímají, že nerovnosti, ač patrné i v minulém režimu, mají spíše tendenci narůstat, proto zdaleka nepřijímají tezi o beztřídní společnosti.

5. Sociální třída v médiích: relikv třídního boje, nebo zamlžený koncept?

Marta Kolářová

Zdá se, že někteří sociologové jsou stále fascinováni třídou – ať již mluví o její smrti, či zdůrazňují i nadále její relevanci. Jak ukazují výpovědi laiků, někteří lidé mají k tomuto termínu vysloveně odpor. Jak je tomu v jiných společenských diskurzích, avšak mimo odborné kruhy? Je pojem „sociální třída“ vůbec ještě relevantním termínem ve veřejné sféře? Kromě zjišťování toho, jak pojem vnímají a interpretují laici, se také věnujeme zkoumání toho, jak (a zda vůbec) se s třídou pracuje v mediální oblasti. Otázkou této studie je: Jak je sociální třída reprezentována v českých médiích? Jak byl tento termín používán v posledních letech (2005–2008)?

V daných jednotkách analýzy jsme vysledovali především dva hlavní rámce, v nichž se třída interpretuje a nabývá určitých (pod)kategorií. Tyto rámce používají odlišné výrazy, zabývají se odlišnými tématy, odlišují se i výskytem v určitém typu médií. Tyto dva jsou převažující, ale neznamená to, že si kladou nárok na výlučnost (mohou existovat i jiné rámce). Považujeme je za dvě hlavní schémata interpretace či perspektivy, která určují relevanci určitých témat a kontextů.

Jeden rámec jsme označili za ideologický či sociálně inženýrský, který se úzce spojuje s marxistickou či komunistickou linií uvažování o třídě (ačkoli nejen s ní). Druhý rámec jsme nazvali popisný či analytický, který může být odborný či inspirovaný vědou nebo i laický, ale blíží se současnému sociologickému vysvětlování třídy. Zatímco druhý rámec spíše popisuje, v některých kontextech by se dal označit za neutrální, ačkoli také není prost určitých hodnot a hodnotících výrazů, tak první charakterizuje snahu o změnu světa a záměrné přetvoření třídních vztahů. Vedle rámců jsme v mediálních obsazích vysledovali několik témat, která chápeme také jako kontexty nebo interpretační souvislosti a úhly pohledu, ale jsou menší než výše popsání rámce. Tato témata jsou někdy součástí pouze jednoho rámce, jindy se vyskytují v obou, ale odlišují se. Tématem může být například rozdělení třídy na určité podkategorie a jejich vzájemné vztahy, které se objevuje v obou rámcích, ovšem s jiným obsahem.

5.1. Ideologický, sociálně inženýrský rámec

Z hlediska druhu médií je ideologický rámec velmi typický pro média Haló noviny a Britské listy (ojediněle se vyskytl také v Právu), to znamená především komunistické médium a elektronické médium, kde komunisté a levicovní autoři dostávají prostor, ačkoli samo médium není takto výslovně

definováno. Zejména v Haló novinách najdeme dlouhé články s třídní tematikou a použití slova se vyskytuje poměrně hustě v různých variacích (asi nejvariabilnější, co se týká tvarů), styl psaní je náročný a těžkopádný, ideologický, obtížně se čte. Velmi typické výrazy používané v tomto rámci jsou: třídní boj, třídní konflikty, třídní zájmy, třídní vědomí, třídní základna, beztřídní společnost, dělnická třída, třídní nepřítel apod.

Co tedy v tomto rámci znamená sociální třída? Vzhledem ke zdůrazňování konfliktu, zájmů a vědomí je třída uskupením, reálnou entitou, která má či prosazuje určité zájmy a je v konfliktu s jinou třídou. Důležitý aspekt třídy představuje „třídní vědomí“, pokud se jím dané uskupení nevyznačuje, nejde o třídu. Příkladem může být tento citát: „Ale tam, kde nejsou třídy, kde mluvíte ke zbedačelé mase, která nemá třídní vědomí, je prostě jen masou hladovějících, tam nefungují racionální regulátory třídního vědomí“.²² Konkrétně tak například vědci a pedagogové nemohou tvořit třídu, protože nemají zformované třídní vědomí. Případně se tvrdí, že vědomí tříd může být latentní, že třídy skutečně existují, i když jsou dočasně „spící“.²³

Třída může být nejen sociální, ale též se hovoří o „sociálně politických třídách“. Třída má vztah k politice, vyjadřování zájmů a v dnešní společnosti i k politickým stranám a voličům. Třída je skupina definovaná zájmy, je schopna odporu, protestu a „akceschopnosti“. Tento rámec je silně konfliktualistický, mluví se o třídních rozporech a konfliktech, nepřátelských třídách. „Třídní rozpory a levicově-pravicová diferenciacie obyvatelů se začínají od jisté doby – zhruba od poloviny 70. let minulého století – opětovně zesilovat.“²⁴ Společenská struktura je konfliktní: „V takto vzniklé, hrubě nespravedlivé a konfliktní sociálně třídní struktuře lidí rozdělených podle kapitálových aktiv a plných nebo prázdných peněženek...“²⁵ Pokud by mělo dojít k harmonizaci vztahů mezi zneprátenými třídami, autoři ji v tomto rámci hodnotí negativně a polemizují se snahou usmiřovat třídy, naopak lidé mají být (i dnes) odpůrci třídy kapitalistů. V tomto rámci se také artikuluje kritika jiných politických stran, zejména na pravici, že způsobují třídně polarizovanou společnost. Konflikt a boj ale nemusí probíhat jen mezi samotnými třídami, ale i mezi různými ideologiemi definovanými zeměmi: „Jde přeci o průběh mocenského zápasu tehdejších velmocí, přetvářejících imperiální svět, současných velmocí, které představují globální svět, a sociálně třídní zápas mezi kapitalismem a socialismem“.²⁶

Rozdělení na třídy definuje některé typy společností, a to zejména kapitalismus, najdeme zde spojení „třídní podstata kapitalismu“ (třída je charakteristika, která definuje určité jevy), „třídní základna“ či „sociálně třídní struktura soudobého kapitalismu“. Názory, jestli se třídní rozdělení týká celého světa a všech období, se ovšem v uvedených médiích rozcházejí. Setkáme se zde jak s tvrzením, že třídní diferenciacie je vlastní všem společnostem, neexistuje střed, ale vždy se formují opaky či extrémy. Jinde se tvrdí, že třída jako pojem souvisí jen s určitým typem společenského uspořádání, například v rozvojových zemích nemůže třída, zejména dělnická, ani vzniknout, neboť pro to neexistují podmínky v podobě rozvinutého průmyslu. Na jiném místě najdeme konkrétní třídu nejen v kapitalismu, ale i v reálném socialismu, který se měl stát společností beztřídní; jeho vládnoucí třídu představoval řídicí aparát.

22 Britské listy, 10. 1. 2006, Potřeba mezinárodního zavržení zločinů totalitních komunistických režimů.

23 Britské listy, 05. 2. 2008, Bojíte se socialismu?

24 Britské listy, 5. 12. 2005, Fenomén sociálního státu.

25 Haló noviny, 9. 6. 2005, Žádnou šanci Modré šanci.

26 Britské listy, 27. 2. 2007, KSČM: buď, anebo.

Když už tedy zmiňujeme dělení na třídy a podkategorie pojmu „sociální třída“, jaké v tomto rámci nalezneme konkrétní třídy? Asi nepřekvapí, že velmi často tu figuruje dělnická třída. Vzhledem ke zdůrazňování stavu konfliktu, případně třídního boje, se velmi často uvádí dvě strany jedné mince, tedy dvě soupeřící třídy. Naproti třídě dělnické, pro kterou se také používá výraz pracující třída (nebo i vykořisťovaná, trpící třída), kapitálově nemajetní občané, ne-vlastníci (někdy označováni jako zaměstnanci) a neprivilegovaná třída, stojí vykořisťovatelská vládnoucí třída, panující majetná třída, kapitalistická třída, vlastníci (třídy privátně vlastnické či vlastnický privilegované) a buržoazie (v kapitalismu). Obecně, bez konkrétní specifikace, se vyznačují protikladnými zájmy dvě hlavní třídy: utlačovaný a utlačitel.

Podkategorie střední třída se v tomto rámci nevyskytuje jako relevantní dimenze sociální třídy, naopak je i odmítána. Podle autora v Haló novinách je střední třída pojmem, který razí zastánci tzv. třetí cesty v politice, existuje v koncepci sociální demokracie, ale celkové pojetí je chybné, neboť střední třída je podle autora též vykořisťována kapitalisty. V jednom případě bylo nalezeno konkrétnější rozlišování podkategorií sociální třídy na zaměstnavatele, zaměstnance a nezaměstnané (třída se tedy pozná podle vztahu k zaměstnání).

Dělnická třída je nahrazována i synonymem proletariát a v této souvislosti se mluví o diktatuře proletariátu. To je termín spojený s komunistickou ideologií a rétorikou minulého režimu. V dnešních úvahách se píše o globálním proletariátu (či globální dělnické třídě) nebo se tato kategorie třídy reflektuje z hlediska změněných podmínek práce, používá se nový pojem prekariát (pracující v nejistých zaměstnáních na termínované smlouvy, bez pojištění). Nebo se reflektuje i proměna pracující třídy, jejíž nové složky se označují za „kognitariát“ (pracovníci v informačních zaměstnáních).

Jak jsem naznačila, uvažování o třídě lze časově rozdělit na souvislosti s komunistickým režimem a komunistickou ideologií v minulosti, ale v tomto rámci se tato ideologie používá i k interpretaci současnosti a budoucí společnosti. Hovoří se o třídních střetnutích v přítomném čase, děje se to i dnes, v době globalizace. V tomto rámci se argumentuje, že třídní nerovnosti existují nebo se zvětšují a jsou neoprávněné, že společnost je stále založena třídně. Idea beztřídní společnosti je stále nosná, a pokud existují třídy, a to zejména ty vlastnické, nemůže se společnost demokratizovat. I v budoucí společnosti je potřeba zrušit soukromý kapitál a třídy zaniknou.

V jednom případě jsme v Haló novinách našli snahu o „odtabuizování“ pojmu třídní boj. Komunisté tvrdí, že třídní boj podle zastánců politické pravice znamená krvavé masakry, proto se snaží o rehabilitaci tohoto slovního spojení. Argumentují, že nejde o násilí či válku, nýbrž slovo boj se používá přeneseně.

Třída se objevuje ve spojení se sociální změnou, ideologií, přetvářením společnosti a sociálně inženýrskými plány. Hovoří se o snaze o odstranění tříd a vytvoření beztřídní společnosti. Tento rámcem uvažování o třídě je ve valné většině spojen s ideologií komunistickou či marxistickou. Celý rámcem však takto nelze označit, protože se vyskytla i spojení s ideologií sice totalitní, ale s opačným znaménkem – s nacismem: „Hitler od začátku sliboval výstavbu příkladného sociálního lidového státu, v němž budou jednou provždy odstraněny sociální třídy. Národní socialismus předpokládal historické vítězství proletariátu a buržoazie byla nahlížena jako nedůstojná, odumírající třída.“²⁷

27 Český rozhlas 6, 19. 8. 2006, Petr Chudožilov o knize profesora Götze Aly: Hitlerův lidový stát.

Autoři píšící v ideologickém rámci se také někdy vymezují vůči druhému rámci nebo tomu, jak třídy a třídní rozdělení nahlíží sociologie a stratifikační teorie. Kritizují sociologické nahrazování tradičních termínů jako proletariát novými pojmy, nerozlišování tříd a profesních skupin a neochotu pracovat s třídní diferenciací. Polemizují s odborníky, kteří již nechtějí mluvit o třídě, protože dělníků ubývá, oni se ale snaží do dělnické třídy zařadit i ty, které odborníci vidí ve střední třídě.

5.2. Rámec popisný, analytický

Rámec, který jsem nazvala popisný či analytický, se vyskytuje v médiích jako Mladá Fronta DNES, Lidové noviny, v lokálních denících a dále například ve specializovaných médiích jako je Marketing a média; objevil se ale například také v časopisech, jako jsou Květy. Na rozdíl od ideologického rámce, který v jednotkách analýzy používá třídu zhusta, zde najdeme jen krátké zmínky, často jen jednu v celé jednotce zkoumání (článku) a obvykle bez dalších vysvětlení. Pojem se tu vyskytuje jakoby mimochodem, nebývá hlavním tématem článků. Celkově je však tento rámec významem mnohem čitelnější a zahrnuje mnohem širší vztahy a jevy. O minulosti a minulém režimu lze psát i v tomto rámci, ale popisně, ne ideologicky.

1. Sociální třída se tu používá v několika významech. Někdy jako synonymum socioekonomické skupiny nebo vrstvy („Celkově se dá říci, že je to spíš střední třída nebo střední vrstva.“²⁸), odkazuje ke společenskému statusu, třída je obecně aspektem dělení společnosti, principem členění a hierarchizace, charakteristikou odlišnosti, demografickou charakteristikou (vedle pohlaví, věku, sexuální orientace, rasy, národnosti), třída označuje kolektivní, nadindividuální entitu (v této souvislosti se ale mluví o tom, že třída už ztrácí reálnou identitu a společnost se individualizuje), také vyjadřuje hierarchický vztah (nikoli však antagonistický jako v předchozím rámci, ale víceúrovňový, spíše relativní). Sociální třída je někdy chápána jako určitá konkrétní třída, například: „Životní šance žen, homosexuálů a lidí nejrůznějších menšin a sociálních tříd jsou dnes mnohem větší než před rokem 1968.“²⁹ Konkrétně to bývá nejnižší či nějak znevýhodněná skupina: „Začal jsem fotit sociální třídu, kterou jsem tady neznal, ty největší sociální případy, lidi na dně.“³⁰

2. Vzhledem k tomu, že sociální třída není jednoznačným pojmem – jak se v médiích pozná či definuje třída? S jakými dalšími charakteristikami se spojuje? Nejčastěji se třída vysvětlovala majetkem a výdělkem, to, co stojí za třídním rozdělením společnosti je podle tohoto rámce bohatství vs. chudoba, či jinak řečeno „peníze“. Není to ovšem celý obrázek, příslušnost k určité třídě souvisí dále se spotřebou a životním stylem. Třídu symbolizuje nebo charakterizuje například to, jakým lidé jezdí autem nebo typem vlaku či zda chodí pěšky. Podle rozhovoru s módní návrhářkou je třída sice daná profesí a oblastí práce (např. banka), ale manifestuje se oblečením (zejména oblekem oproti mikině), jinde je skateboarding životním stylem nižší sociální třídy (v USA), tetování si v ČR ovšem nemohou dovolit chudší či pankáči, ale celebrity a podnikatelé apod.

V následujícím případě se třída manifestuje vzhledem a v tomto článku se tvrdí, že na třídě nezáleží, respektive že nezáleží na vnějších atributech příslušnosti ke třídě – oblečení, ale na penězích

28 Radiožurnál, 20. 4. 2007, Prezidentské volby ve Francii.

29 Respekt, 12. 5. 2008, Příběh dvou revolucí.

30 Moje Opava, 7. 5. 2007, V Opavě se i po pětadvaceti letech cítím jako doma.

(ty jakoby nejsou chápány jako třídní členění). Třída je tu na základě vysokostatusových signálů vnímána jako opak rovnosti, který ovšem v sobě skrývá majetkovou nerovnost: „Je jen málo míst na světě, kde nezáleží tak úplně na tom, z jaké jste sociální třídy. Červenolící kovboj v zelených kraťasech z malé díry v Jižní Karolíně, který vytahuje z kapsy celoroční úspory, může získat větší respekt než upjatý džentlmen v obleku, který loví stodolarovky z krokodýlí peněženky. Záleží totiž hlavně na tom, kolik kdo vsadí do hry a kolik inkasuje. U hracích stolů jsou si jinak všichni rovni.“³¹

Třída se dále projevuje typem bydlení a v prostorovém kontextu měst: „Centrum postupně nechávají vybydlet lidmi nejnižší sociální třídy. (...) Necháme je proto nejdříve zdevastovat, nastěhuje se do těch obrovských bytů, v nichž žily paničky pánů buržoustů, ty nejchudší lidi.“³² O souvislosti třídy s profesí a zaměstnáním se dozvídáme relativně málo, kromě občasných výrazů jako „živit rukama“ či „manuální zaměstnání“. Vztah třídy a vzdělání je v médiích nejednoznačný. Někdy je třída stavěna na roveň vzdělání (třídní rozdíly jsou v podstatě rozdíly v dosaženém vzdělání), jindy se vzdělání nerovná, což vyvozují z toho, že charakteristiky třída a vzdělání jsou jmenovány zvlášť. Jinde čteme, že lidé různého vzdělání (konkrétně středoškolský učitel a jeho hospodyně) patří do stejné sociální třídy.

Třída se také může pojít s rodinou. Z odborných médií se dozvíme, že, co se týče rizikového chování dospívajících, jako neproblematická se jeví střední třída, neboť děti níže postavených rodičů mají k tomuto chování sklon a rodiče vyšších tříd (podnikatelé, elity) nemají na své potomky kvůli náročné profesi čas. Nebo z médií získáme obrázek, jak vypadá typická americká rodina příslušníků různých tříd:

„Všude naklizeno, děti pečlivě dělají domácí úkoly, matka v kuchyni starostlivě připravuje bohatou večeři, otec se vrací z fotbalového zápasu. Všem dohromady je skvěle, nic jim nechybí (...) všechno jiné jen ne taková spořádaná rodinka. Nedbají na správnou a zdravou výživu (podle toho také vypadají), cvičení a posilovna stejně jako dobrý vkus v nábytku jim jsou víc než cizí. A pořádek? Nesmíme být nároční. Patří do střední sociální třídy³³ a musí se hodně snažit, aby tuto pozici neztratili. Na rozdíl od jiných familií je v této hlavou rodiny právě Roseanne. Jak by také ne, když je jedinou živitelkou stále nezaměstnaného Dana a tří neposedných dětí.“³⁴

Třída nemusí být definována „objektivně“, například skrze příjmy, ale může být určena i sebezařazením lidí, jak ukazuje anketa v Týdnu: „Do jaké sociální třídy byste sami sebe zařadili? Vyšší nebo vyšší střední 20 %, střední 61 %, nižší nebo spodní 20 %.“³⁵

3. Jakých podkategorií nabývá sociální třída v druhém rámci? Kolik konkrétních tříd je a jaké mají mezi sebou vztahy? Jsou prostupné?

31 Ekonom, 22. 12. 2005, V hlavním městě zábavy.

32 Mladá fronta Dnes, 21. 9. 2005, Sci-fi.

33 Domníváme se, že v tomto příkladu jde o špatný překlad, že by v textu mělo být dělnická třída, protože první typ rodiny by seděl na typickou střední třídu a ta, která mu nedosahuje, je třídou manuálně pracujících. Také oficiální popis seriálu uvádí, že Roseannina rodina představuje dělnickou třídu. Tento citát dokladuje, že média přebírají pojmy bezmyšlenkovitě, že pro ně rozlišení tříd není významné.

34 TV Revue, 23. 11. 2005, Nejdrsnější televizní matka.

35 24. 4. 2006.

V médiích najdeme buď třídy ve smyslu hierarchických vrstev nebo specifické skupiny (dané určitou charakteristikou jako profesí, příjmem, majetkem...). Nesetkáme se tu už s proti sobě bojujícími třídami, ale v konkrétních dvojicích se uvažuje celkem často, jde spíše o skupiny vyhraněné, na okrajích pomyslného stratifikačního žebříčku: chudí vs. bohatí (případně chudí umělci vs. aristokracie), chudí (nejchudší) vs. „buržousti“. Některé výrazy mají hodnotící zabarvení: snobové (v kontrastu k nim jsou další třídy, které se vyznačují tím, že nejsou bohatými). Slovo typické pro ideologický rámeček se tu také objevilo, bez kontrastní protilehlé kategorie: průmyslové dělnictvo (v historickém popisu) nebo proletářský mladík, špinavé proletářské spoje (vlaky). Dále se na základě profese vyčleňovaly tyto specifické třídy: panstvo, kantoři, inspektoři, nebo jinde živnostníci, rolníci, či (v USA) emigrantští dělníci a bohatí kalifornští farmáři.

Hierarchické označování naznačují pojmy jako „nižší sociální třída“ (někde i bez udání jiných tříd), které někdy mívá negativní konotace (jako třeba násilí a neřest). Na příkladu Británie se konkrétně mluví o pěti posloupných třídách daných podle bohatství (od sociální třídy 1, což jsou nejbohatší občané, k třídě 5, kam patří nejchudší). Oproti ideologickému rámci tu najdeme střední třídu, v této souvislosti se hovoří o existenci tří tříd (nej-vyšší, střední, nej-nižší), střední třída je tedy mezilehlá, nebo střední třída je to, co se nedá nikam jinam specificky zařadit nebo charakterizovat – je vágní kategorií. Přesto se objevilo, že politici jsou schopni ji přesně početně vymezit vedle dalších skupin patřících společně do „dolních deseti miliónů obyvatel ČR“, které jsou poškozené státním rozpočtem, ačkoli je střední třída zbytkovou kategorií: „Jenom čtyři hlavní skupiny obyvatelstva, které budou poškozené rozpočtem na rok 2008, pokud bude schválen, čítají 7,7 miliónu lidí. Jsou to: 1. důchodci, včetně invalidních důchodců (2,6 miliónu lidí), 2. učitelé, hasiči a další zaměstnanci veřejné správy (0,5 miliónu lidí), 3. děti a rodiny s dětmi (2,1 miliónu dětí), 4. střední třída (2,5 miliónu lidí).“³⁶ Někde se setkáme s většími nuancemi, například rozlišení nižší třídy a bezdomovců konkrétně u problémů s alkoholem. Zatímco nižší třída v jednom článku definovala ty, co mají sociální a ekonomické problémy, kategorizovala je zvláště od bezdomovců, kteří by tvořili ještě specifičtější skupinu.

Vztahy mezi třídami mohou být vzdálené, například jeden televizní seriál vypovídá o Římu, který je „nejbohatším městem světa, centrem rozlehlé říše. Je to ale i chvíle, kdy se čím dál víc prohlubuje propast mezi jednotlivými sociálními třídami.“³⁷ Nebo se poukazuje na problematičnost vztahu dvou lidí, kteří pocházejí z jiných tříd (zde ale hrají roli i jiné faktory jako věk): „Ale jednoho dne se seznámí s mnohem starší servírkou Norou (Susan Sarandonová), která je ve všech směrech úplně jiná než on... Americký film o těžko překonatelných rozdílech lidí z různých sociálních tříd a společenských postů (...).“³⁸

Hranice mezi jednotlivými třídami mohou být naznačeny i vztahem mezi třídami. Jak ukazuje následující příklad, morální nahlížení na nižší třídy se může zdát špatné, ale vlastně díky jejich jednání ho lze ospravedlnit:

„Lze namítnout, že opovržení chudšími vrstvami, které mají hluboko do kapsy a nakupují v diskontech, je snobské, dokonce možná i nemorální. Jenže chudší vrstvy nechť zpytují vlastní

36 Právo, 4. 12. 2007, Jiří Paroubek: Proč odmítáme návrh státního rozpočtu na rok 2008.

37 Pražský deník, 30. 7. 2007, Dekadentní Řím bude slavit celou noc.

38 Hospodářské noviny – Víkend, 9. 2. 2007, Tipy HN.

svědomí: obezitou trpí více lidé z nižších příjmových skupin. Ti také mívají pasivnější životní styl charakterizovaný poleháváním u televizoru a nepřetržitou konzumací kalorických dobrot z diskontních prodejen.“³⁹

Vztahy tříd se mohou projevat v posuzování vlastní situace. Lidé z nižších tříd, zejména ti, kteří mají problémy v práci nebo ve vztazích, mohou pocítovat obtížně svou situaci také proto, že se porovnávají s jedinci z vyšších tříd: „Některým lidem se zhoršuje kvalita života, protože vydělávají stejně, ale náklady se zvyšují. V médiích navíc vidí, jak žijí bohatí lidé, a těžce se s tím srovnávají.“⁴⁰

O prostupnosti nebo mobilitě se z médií dozvídáme různorodé informace. Na jedné straně z nižších tříd je možné se dostat nahoru – „vymanit se ze svého degradujícího třídního postavení“⁴¹ či „probojovat se“ do třídy vyšší. Jde to ovšem různými cestami, někde je zdůrazňována vlastní píle a schopnosti, jinde se poukazuje na to, že je potřeba nastavit rovné příležitosti, aby určité osoby netrpěly vstupními handicap. Oproti možnosti opustit nižší třídu je vyšší třída však jakoby nezměnitelná. V článku o studentech prestižních soukromých amerických univerzit se mluví až o dědičnosti: „Zájemci o studium na Ivy League dobře vědí, s čím se tu setkají (často z vyprávění rodičů, neboť příslušnost k ‚břečtanové‘ univerzitě se dědí podobně jako sociální třída nebo členská karta golfového klubu).“⁴² Ve zkoumaných médiích jsem ale také našla „seskok o sociální třídu níž“, což vyjadřuje hierarchický vztah tříd, konkrétně se jednalo o bydlení, nešlo však o sociální sestup jedinců, spíše prostorové odlišnosti určitých typů zástavby, vily vs. paneláky.

Z nižší třídy je tedy možné postoupit do vyšší, zástupci vyšších tříd ale zase mohou sblížovat jednotlivé třídy. Třídní hierarchie a rozdíly je v tomto rámci v některých článcích snaha překonávat, což je hodnoceno pozitivně. Například britská královna dokáže oslovit různé třídy, spojovat je komunikací, nebo se dozvíme, že hraběnka z Waldbur-Zeilu na zámku v Kuníně „založila po vzoru Němceka vzdělávací a výchovný ústav. Zde panoval mimořádný duch tolerance. Vedle sebe zde studovaly děti všech sociálních tříd: děti poddaných, sirotkové, děti měšťanů, úředníků, ale i šlechticů, katolíci, evangelíci, židé, chlapani i děvčata ve věku od 5 do 15 let, Češi i Němci. (...) Po její smrti ji nenazval nikdo jinak, než ‚naše dobrá hraběnka‘.“⁴³ Jak je z těchto příkladů patrné usmířovat a sdružovat třídy, lépe řečeno jedince příslušející k různým třídám, může jen někdo s vyšším postavením (snad může být zajímavé, že v obou případech jde o ženy).

Jsou určitá místa či instituce, která přímo napomáhají k sblížování lidí z různých tříd, například na kurzech tance (konkrétně samby), nebo česká hospoda může být takovým beztřídním místem, jak ji nahlíží cizinec, pro koho je to „fascinující instituce. Je to místo, na kterém se tvoří společenské vztahy mezi lidmi z různých vrstev. Sedí tam bohatý vedle chudého, umělec vedle úředníka a vzdělávky najdou společnou řeč. I když lidé tam k sobě nejsou vždy zdvořilí, tak tam můžete poznat celou společnost, lidi různých oborů a z různých sociálních tříd.“⁴⁴

39 Mladá Fronta DNES, 15. 11. 2006, Delvita aneb o tloušťce a chudobě.

40 Mladá fronta Dnes, 30. 10. 2007, Lidé více pijí i kvůli počasí.

41 Lidové noviny, 13. 4. 2005, Marný pokus o resuscitaci Thackerayho.

42 Respekt, 21. 5. 2007, Být hráčem Břečtanové ligy.

43 Jablonecký deník, 6. 9. 2007, Na zámku panoval duch tolerance.

44 Pražský deník, 29. 11. 2006, Česká hospoda.

4. Sociální třída se v médiích často dává do kontextu s různými jevy – které to jsou a v jakém jsou vztahu ke třídě? Sociální třída zde bývá chápána v korelaci s dalšími fenomény, typickým příkladem je, že něco ovlivňuje nebo se její vliv nepotvrdil. Příslušnost k určité sociální třídě tak ovlivňuje obezitu, alkoholismus, nástup menopauzy, ztrátu zaměstnání, přístup ke zdravotní péči, sportěbu (konkrétně nákup určitých tiskovin), ale i typy chování britských turistů v Praze atd. Nebo čím vyšší je sociální třída, tím je (v Británii) vyšší povědomí o ženské emancipaci. Naopak třída ve sledovaných médiích nemá vliv na délku života, epilepsii, na čtenost dívčích časopisů (čtou je jak dívky z lepších rodin, tak i ty chudší).

Objevily se ovšem i případy, kde je třída ne příčinou jako u předchozího bodu, ale důsledkem jiných jevů. Biologický předpoklad, jako výška dítěte, podle vědců ovlivňuje zařazení do vyšší sociální třídy, vyšší výdělků a typ zaměstnání:

„Rodiče vysokých dětí si mohou oddychnout. Mohou počítat s vyšší pravděpodobností, že až jejich batolata vyrostou, bude se jim dařit finančně dobře. U menších dětí je větší pravděpodobnost, že se budou živit rukama. Okolo 44 procent zkoumaných dětí menších než 72 centimetrů má nyní manuální zaměstnání. U vyšších je to pouze každý pátý.“⁴⁵

Podobně zařazení do vyšší třídy ovlivňuje i kojení dětí oproti umělé výživě.

Téma vztahu třídy a dalších jevů se často objevuje jako součást medializace nejrůznějších vědeckých zpráv, především ze zahraničí. Zajímavý případ představuje rozhovor české novinářky s britským poradcem vlády, kde si každý pod třídou představuje něco jiného. On se krotí používat v post-komunistickém prostředí pojem třída, která pro něj vlastně znamená spíše vrstvu (hierarchický vztah určitých skupin). Slovo třída má lokální významy, jejichž odlišnost si on uvědomuje. Ona automaticky interpretuje třídu podle peněz (příjmu, majetku), on ji dává do kontextu s rodinou, genderem, zaměstnaností žen:

„Ve Velké Británii se také mluví o krizi rodiny? – Ano. A asi bych to neměl říkat, ale u nás hodně záleží na tom, v jaké jste sociální třídě. – Důležitá je tedy otázka peněz? – Příčinou současného rozpadu rodiny není chudoba jako taková. Ta ho pouze generuje. V Británii platí, že čím vyšší sociální třída, tím je povědomí o ženské emancipaci větší. Většina britských rodin tzv. střední vrstvy to má rozdělené tak, že muž své ženě pomáhá s dětmi i s domácností. V chudších vrstvách domácí práci i děti obstarává převážně pouze žena. – Riziko rozvodovosti je v těchto rodinách vyšší? – Přesně tak. Doba se mění, na ženy jsou kladeny vyšší pracovní nároky, a především muži, kteří vydělávají méně, nerozumí tomu, proč by měli ženám najednou pomáhat.“⁴⁶

Zahraniční kontext zmiňování třídy je velmi důležitým aspektem, není to jen přenos ze zahraničních vědeckých studií, ale zejména také uměleckých ztvárnění či zobrazení tříd a třídních rozdílů. Příkladem typů umění, která reflektují a mediují třídu, jsem našla širokou paletu (od fotografie, koláží, přes filmy, divadelní hry, punkovou hudbu k detektivním seriálům a poezii). Když se třída objevuje v kontextu umění, tak se do hry dostává třídní kritika, která je i v současnosti relevantní, a dále morální a hodnotový kontext. „Film Metropolis je výpravou sci-fi podívanou s prvky kyberpunku, která

45 Mladá fronta Dnes, 23. 2. 2005, Vyšší batolata vydělávají v dospělosti více než malá.

46 Pražský deník (a jiné lokální deníky), 16. 2. 2008, Sir Arthur Irvats: Podceňovat děti se nevyplácí.

přestože je adaptací přes padesát let staré mangy, je svými tématy, mezi nimiž najdeme hledání vlastní identity a ostrou kritiku sociálních tříd, ještě dnes aktuální.⁴⁷ Nebo o Čechově románu Sekáči se píše jako o „sociálně-třídně smířlivém“ v souvislosti se spravedlností a nespravedlností.

Zahraničí kontext se do českých médií vnáší často v rozhovorech s cizinci nebo Čechy žijícími v zahraničí či po emigraci. Při detailní analýze se zjistí, že třídní kontexty sem byly přeneseny především z běžného neproblematizovaného používání, zejména v Británii, někdy i USA.

5. Třída se také prolíná s dalšími osami nerovností, jako je etnicita nebo gender – jak se to konkrétně dělo ve zkoumaných médiích?

Třída nemusí být definovaná ve všech společnostech pouze ekonomickými charakteristikami, jako je příjem či profese, ale také jiným náboženstvím, odlišností etnickou, rasovou: „Podle muslimských zákonů křesťané, židé a ostatní nevěřící v islám patří k podřadné sociální třídě.“⁴⁸ Spíše jde o celkovou marginalizaci a slovo třída tu odkazuje ke skupině lidí, kteří jsou podle definice islámské společnosti podřadní. K zaměňování třídy a etnicity (reálně spíše ke kumulaci těchto znevýhodnění) došlo také v případě marginalizovaných mladých lidí z přistěhovaleckých rodin, kteří protestovali ve Francii v roce 2005. Konflikt byl interpretován jako sociální a třídní. Podobně je tomu u tematizování romských ghett v ČR, kde se hodnotí, zda jde o znevýhodnění na základě příslušnosti k nižší třídě nebo dané odlišnou barvou pleti. Třída byla také srovnávána s rasou v otázce, nakolik se dají srovnat diskriminace a násilí třídní a založené na rasové odlišnosti. Rasa a třída byly postaveny naroveň z hlediska uvažování o rasové a třídní nenávisti, v Právu se objevila polemika se snahou zakázat spolu s nacismem i komunismus.

Vztah třídních a genderových nerovností již byl zmíněn výše (souvislost emancipace žen a třídní postavení rodiny), ale objevuje se i v jiných variantách. Například japanista v rozhovoru v rozhlasu uvažuje o rozdílech žen a mužů v japonské tradiční rodině jako o rozdílech třídních: „bylo to rozvrstveno tak, že vlastně první byl otec, pak byl syn a ženy byly až úplně na konci. Byly tam jednotlivé vlastně sociální třídy, vlastně vrstvy a ty mezi sebou se nemohly stýkat a ženy měly jiný úkol, muži měli také jiný.“ Dále popisuje, jak byly partnerské vztahy dopředu silně omezeny třídními rozdíly mezi rodinami danými profesí: „...když se zamiloval do dcery obchodníka, a on sám byl řemeslník, a teď vlastně se nemohli vídat, protože ona byla předurčena někomu jinému, a tak to všechno fungovalo na závislosti rodinné.“

5.3. Shrnutí

O třídě se celkově v českých médiích píše relativně málo, za posledních tři a půl roku se vyskytla zhruba ve sto článcích. Sociální třída je tematizována odlišně ve dvou hlavních rámcích. Ideologický rámeček, často spojený s marxistickou rétorikou, je typický zejména pro nemainstreamová, menšinová média, zatímco popisný rámeček, který však také není prostý normativních aspektů, se spíše vyskytuje v mainstreamových médiích. Pro první rámeček je charakteristické úzké spojení třídy se zájmy, konflikty a vědomím, což se v popisném rámci takto silně neobjevuje. Například téma dělnické třídy se

47 Lidové noviny, 6. 4. 2005, Anime – nové médium, nová kinematografie.

48 Neviditelný pes, 16. 3. 2005, ÚVAHA: Islám, křesťanství a demokracie.

vyskytuje v obou rámcích, ale kontexty a interpretace jsou odlišné. V ideologickém rámci představuje jednoho z typických aktérů, vyskytuje se v konfliktním vztahu s buržoazií, kapitalisty atd., má kladné hodnocení, zatímco v popisném se objevuje nepřímo ve spojení s typem profese (manuální práce), velikostí příjmu a majetku (chudoba) nebo s dehonestujícími výrazy.

Ideologický rámec je konzistentní a jednostranný. Popisný zase píše o třídě implicitně, nevysvětlí, jak třídu chápat, ačkoli pojem automaticky používá. Zdá se, že v prvním rámci jsou jasnější definice toho, co třída je, představuje se zde koherentní ideologické zarámování. Oproti tomu popisný rámec se více vyznačuje roztržitostí, nesystematickým používáním, třída se nedefinuje a pojí se s velkým množstvím významů. Dalo by se říci, že velká část článků, které použijí termín sociální třída, automaticky, bez vysvětlení a diskuse, převzala pojem ze západních médií a kontextů (hlavně britských či amerických). V uvedeném období bychom marně hledali článek, který by pojem vysvětlil, hlouběji se jím zabýval a osvětlil jeho použití pro současné české publikum.

O obou rámcích můžeme uvažovat jako o převzatých. Rámec ideologický čerpá z rétoriky minulého režimu a pomocí něj se interpretuje kromě minulosti také současnost a rámec popisný je převzat často ze zahraničí a slouží jako interpretační rámec i pro českou společnost.

6. Diskuse a závěry

Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková

Závěry jednotlivých kapitol budeme diskutovat souhrnně, nejprve souvislosti zjištění vnímání a utváření nerovností bez apriorních klasifikací a s konkrétním zaměřením na pojem sociální třída pro uchopování a obecnější chápání sociálních distancí v české společnosti. Posléze porovnáme výsledky mediální analýzy s daty získanými v rozhovorech. Ve výzkumu nám šlo o sledování používání jazyka, konkrétně kategorizační práci ve výpovědích jednotlivých vypravěčů. Zabývali jsme se tím, jak mluvčí nebo pisatel zachází s určitými kategoriemi, podle čeho rozlišuje, že něco/někdo patří do dané kategorie, že se jedná právě o ni a ne jinou, jaké charakteristiky, vlastnosti, projevy a hodnocení různým kategoriím přisuzuje.

Pro zařazování do nějakého typu pomyslných společenství, jako jsou třídy, ale i jiné, často hierarchicky odlišené sociálních skupiny, je typické zejména to, že lidé systematicky používají celou řadu kritérií, kterými uvádějí skupiny do vztahů, umísťují je a hodnotí. Mezi základní kategorie odlišení patří způsoby získávání prostředků na obživu, profese, která sebou nese mnoho dalších charakteristik, především typ práce s ní spojené, předpoklady pro její výkon, výška s ní spojeného příjmu, náročnost a podmínky k jejímu vykonávání a další; dále je důležitá spotřeba vyjádřená v nakupování, vzhledu, trávení volného času a dovolené, v bydlení; vystupování lidí jako členů těchto kolektivit při interakcích podle vstřícnosti, slušnosti, přátelskosti, autentičnosti, dodržování pravidel apod.

Vypravěči si jsou dobře vědomi, že některé hranice kategorií není možné určit jednoznačně, jsou flexibilní a lokálně konstruované, neboť jednotlivá kritéria dělení a ohraničování skupin nejsou dostatečná a nezahrnují všechny možné případy a je tedy často nutné je posílit dalšími kritérii. Ani morální kritéria pro pozitivní či negativní hodnocení skupin nejsou prosta ambivalence. Ne každý člověk s vyšším postavením se chová namyšleně, naopak může se chovat naprosto „normálně“, jako my“, jak je tomu u ženy vysokého politika, která žertuje s kantýnskou o tloušťce manžela, nebo v případě milionáře pijícího v hospodě „desítku“ vedle normálních lidí. Vypravěči si uvědomují mnohoznačnost principů pro kategorizaci, pracují proto s různými kritérii a netřídí vždy lidi do sociálních kategorií jednoznačně, ale všimají si i výjimek a využívají možnosti diskurzivně posunovat hranice daných kategorií.

Z rozhovorů je zřejmé, že mnoho vypravěčů se snaží vedle procesů kategorizace také partikularizovat, představovat výjimky při zařazování jedinců do skupin. Nedokážeme však obecně říci, že výjimky potvrzují stereotyp k určité skupině, nebo ho naopak mají vyvracet. Partikularizace se týká především skupin označovaných za nežádoucí, a to jak „dole“, tak i „nahore“, ač z různých důvodů.

Tento proces uvažování o odlišnostech konkrétních případů od širší kategorie je dán na základě vlastní zkušenosti vypravěčů, kteří tak dokáží jiné skupiny nahlédnout i z druhé strany, vcítit se do druhých. Sdělují: Podívejte se, vždyť oni nejsou zase tak špatní, ne všichni působí problémy. Vedle toho také: Nejsem tak zaslepený, nemám takové předsudky, abych nedokázal mezi lidmi rozlišovat, vím, že lidé jsou různí a že moje soudy nesmí být brány absolutně. Ve velké většině vlastní zkušenost s určitou skupinou vedla k detailnějšímu pohledu na žití v takové kategorii a díky zejména přátelským či rodinným vztahům k takovým jedincům i k větší toleranci a menšímu znevažování, případně omlouvání a obraně celé (jinak obecně negativně vnímané) skupiny. Méně předsudečné konstruování odlišné skupiny může také ovlivnit, a to je důležité, i vlastní zkušenosti s dočasným přináležením k dané skupině, případně ne dost pevné hranice mezi vlastní a druhou skupinou, tedy „hrozba“ dostat se do podobné situace, u některých je interakce s jinými sociálními skupinami dokonce přímo profesní náplní. Podle většiny výpovědí by bylo možné udělat závěr, že vlastní zkušenost má vliv na zmenšení subjektivních distancí k odlišným skupinám (či třídám) ve společnosti, osobní setkání se skupinou může zvrátit předsudečné nahlížení skupin a uznání i odlišných za normální, slušné, „čisté“ a vážené. Proti tomuto tvrzení ovšem mluví i protipříklady těch lidí, u nichž známost s několika slušnými Romy nemění jejich předsudky k „Romům“, nebo těch, kteří přes zkušenost například s nezaměstnaností stejně nahlíželi skupinu nezaměstnaných negativně, nebo když právě znalost aktivit ředitele velkého podniku jako rodinného příslušníka vedla jednu vypravěčku k ještě silnější distanci a zneuznání skupiny velkopodnikatelů, nebo známost s politikem přilila do ohně posílení negativního stereotypu o politicích.

Sociální distance mohou nabývat různých forem a projevů. Podle výpovědí je můžeme rozčlenit na takové, které jsou primárně vyjádřením pocitů, a ty, u kterých se ve výpovědi odráží projevy individuálního či kolektivního jednání. V rovině verbalizovaných pocitů lidé vyjadřovali distanci v pochopení nebo nechápání situace odlišných jedinců, averzi, esteticky negativní vnímání určitých osob (hyzdí prostředí svým vzhledem), nevšimavost, předsudky, neviditelnost při reálném kontaktu nebo až odpor, nevážení si a neuznání určitých skupin. Extrémy vedly až k pocitům ohrožení a obav, vyjadřování odporu a závisti, pocitování vzteku a podráždění. Dotazovaní ujišťovali o nezávidění, což deklarovali odporem k celé skupině daným nezaslouženostmi, ačkoli je spojena i s žádoucími atributy, či poukazovali na negativa zdánlivě bezstarostného života (kyselé hrozny). Vymezují se vůči některým skupinám, které vylučují ze své definice „my“, a vyjadřují názor, že takoví by lidé být neměli. Distance byla vyjadřována používáním hanlivých či posměšných výrazů (zdá se, že otevřeněji u těch nahoře, zatímco u těch „dole“ použití těchto termínů omlouvají). Velmi extrémní distance byly použity v médiích, která vypovídají o třídních rozporech a konfliktech až třídním boji, které jsou patrné i v odmítání nápravy vztahů mezi antagonistickými skupinami. Distance naopak lidé zmenšují, tedy překračují pomyslnou vzdálenost mezi my a oni například verbálním odmítáním rasismu, vyjadřováním pozitivního vztahu (těm fandím, přeji jim jejich zásluhy, těch si vážím, obdivuji je, projevuji jim úctu), či ospravedlňováním některých (že se dokáží chovat normálně, ačkoli jsou zařazeni v negativně vnímané skupině).

V rovině individuálních aktivit distance k odlišným dostaly formu opatrnosti při přijímání etnických menšin do zaměstnání a šetření přátelskými gesty, verbálního odsuzování, neochoty mít za sousedy negativně konotované skupiny, nepřátelení se s nimi, odmítnutí pomoci v nouzi, vyhnutí se skupině na ulici, přesednutí si z jejich dosahu, odmítání pracovat v určité oblasti spojené s negativně konstruovanou skupinou, odmítání „mít něco společného“, ignorování „takových lidí“. Bez přímého kontaktu s odsuzovanou skupinou se dotazovaní projevují tím, že nadávají při sledování zpráv či

kritizují vzdálené odpůrce. Aktivně mohou zkrátit vzdálenosti k jiným a překonávat předsudky tím, že lze jít k Romům do bytu, přátelit se s Romem, vzít si za manželku Romku, sdílet zábavu a komunikovat spolu (v hospodě se setkávají lidé různých vrstev). Specifickým příkladem překonávání bariér je setkání tváří v tvář s elitou, která svým milým chováním nabourá stereotyp nebo záměrně propojuje a pomáhá odlišným skupinám a třídám.

Úroveň kolektivního jednání představují spíše než kolektivní aktivita požadavky na stát, který by měl rozlišovat problematické lidi/skupiny, ochránit společnost, případně odsunout odlišné, nějak „nepohodlné“ jedince do ústavů, někteří uvažovali až o potřebě vyloučení určité skupiny ze společnosti (bezdomovci, Romové – ne naplno řečeno, protože je to nepřijatelné). Jiní chtěli odlišné donutit žít jako my a tak vymazat hranice. Další se různili v tom, zda požadovali vyvinutí společenské pomoci či odmítali pomoc státu pro marginalizované.

Lidé budují v rozhovorech pozitivní identitu nejen svou vlastní, ale také pomyslného společenství, za jehož členy sebe považují („my“, lidi jako já). Opírají se o kulturní zdroje, které společenství sdílí. Hranice „my“ a „oni“ se svou povahou liší v závislosti na kontextu, někdy znamená „my“ pouze ženy (oproti mužům), jindy prodavačky (oproti manažerům) apod. Zde se zaměřujeme na projevy vypravěčů, kde se definovali jako obyčejní lidé, příslušníci „normální“ většiny, „střední třídy“, průměru, který je bez problémů. Identita „normálních“ se do značné míry vylučuje s výjimečností, ať už výtečností či prvotřídností, nebo podřadností, ubožáctvím či neschopností. Krajiní skupiny tvoří lidé, kteří většinu v nějakém ohledu překračují a vypravěči mají snahu hodnotit, zda tyto „výchyly od normálu“ míří dobrým (výjimečně) nebo špatným (často) směrem. Tato identita je tedy stejně jako každá jiná definována relačně, vyvstává na kontrastu kategorií ne-normálních, příliš odlišných, kteří již nemohou být považováni za stejné.

„Normální“, obyčejní lidé se podle vlastních výpovědí od skupin „dole“ a „nahore“ svou umírněností, spolehlivostí, ale také heterogenitou. Klíčovým společným znakem je *nutnost vydělávat si na živobytí prací*. Morálně zkažené, nečisté jsou některé skupiny jak ze „dna společnosti“, tak z „vyšších sfér“, jak „ti dole“, tak „ti nahore“. Zatímco ti dole jsou neschopní a nezodpovědní, bohatí a mocní jsou všehoschopní, nenechají se omezovat slušností a pravidly, nemají zábrany klamat, podvádět, manipulovat ostatními lidmi (i „normálními“), chovají se snobsky. I kladně hodnocené chování (charita) je odsuzováno, pokud je dáváno „na odiv“. Lidé by se neměli chlubit svými penězi, vzděláním nebo výjimečnými schopnostmi, neměli by se povyšovat ani ponížovat. Těmi, kdo nejednají přirozeně, ale ve snaze „udělat“ dojem, je opovrhováno, protože porušují princip slušného, rovného zacházení, které je předpokladem důvěry a solidarity. Solidarita by měla být ve společnosti omezena na ty, kteří sdílí její hodnoty a normy, ti, kteří nechtějí pracovat, nechtějí se podílet na rozvoji a bohatství společnosti, by neměli mít ani nárok z něj čerpat, měli by jít „z kola ven“.

Dotazovaní v rozhovoru získali v určitém smyslu moc nad situací, mohli mluvit o sobě a ostatních mnoha různými způsoby, byli přímo vybízeni ke sdělování svých názorů na druhé. Ve vypovídání jsou ale také omezováni, ať už vlastní znalostí, zkušeností a kompetencí při zacházení s různými sociálními reprezentacemi skupin i sama sebe, nebo také interakcí s výzkumníci. Také v každodenním životě si lidé vedle svého jednání budují a potvrzují svou pozici vůči ostatním v běžných debatách a interakcích. Výpovědi o zkušenostech ale také ukazují, že se sami stávají objekty či dokonce „oběťmi“ procesů kategorizace a stereotypizace, a výpovědi naznačují, že se jim předsudečné jednání a nálepkování často nelíbí, odmítají ho a brání se mu. Vnímaná stigmatizace zvnějšku se pojí k hod-

nocení určitých vykonávaných aktivit (a to zejména pracovních, ale i jiných) a charakteristik, což se týká jak těch na spodku stratifikační struktury, tak i oněch na vyšších příčkách (jsou označováni jako „socky“ nebo i „kravatáci“).

Lidé dokáží vycítit, když jsou pro ostatní nepřijatelní, případně vnímají nezáměr okolí, které si jich ostentativně nevšímá nebo je otevřeně diskriminuje (kvůli věku apod.) či je citelně ponižuje, dává najevo despekt, opovržení a zhnusení. O stigmatizaci ale můžeme hovořit i v případě, že jsou pro ostatní objektem výčitek, protože si údajně nezaslouží své (dobré) postavení, lidé vůči nim projevují závist, dávají jim vinu za své špatné postavení. To vede u nich jako objektů stigmatizace ke studu, negativním pocitům ohledně nálepek, které jsou jim přisuzovány, pocitům méněcennosti a zbytečnosti, depresím. Proti tomu se lidé brání různými strategiemi, jak při rozhovoru v oblasti postojů a hodnocení, tak ve skutečnosti v oblasti jednání (na kterou v rozhovoru odkazují, kterou reprezentují) – popírají své postavení, verbálně znevažují své odpůrce, předstírají normalitu (bezdomovec předstíral práci), vyhýbají se prostředí, kde jsou odsuzováni, vyvracejí obvinění, která měla za důsledek přiřazení nálepky, kladou silný důraz na vlastní odlišnost, projevují hrdost na svou (údajnou negativní) identitu a přijímají a veřejně prosazují odlišné definice obecně dehonestujících nebo nekořektních jmen (cikán). Tyto strategie jsou pravděpodobně univerzálně rozšířené u lidí, kteří pocítují na sobě známky stigmatizace (například u cizinců velmi podobné identifikuje Tollarová [2007]).

Na úplný závěr reflektujme to, jak je vnímání a utváření skupin definovaných jako sociální třídy v české společnosti ovlivněno současnými mediálními zprávami. Předpokládali jsme, že média mají na uvažování lidí o nerovnostech silný vliv. Co se však týče konkrétně pojmu třída a jeho vysvětlení, jen obtížně můžeme dokládat ovlivnění vypravěčů současnými mediálními obsahy, neboť tento pojem se vyskytuje v médiích celkově marginálně. Určitou korespondenci můžeme najít i v nadále patrném ideologickém (zejména komunistickém) rámci a odmítání pojmu třída dotazovanými z důvodů konotace bývalým režimem. Vypravěči však čerpají tento svůj odpor převážně z dřívějších veřejných diskurzů (učili se ve škole, případně používali v práci za minulého režimu), ne tolik ze současných médií, neboť pojem se v tomto smyslu vyskytl především v menšinových médiích, ne v mainstreamu. Tam je oproti tomu způsob mluvení o třídě nespécifický, velmi roztříštěný, takže z něj si ucelenou představu o třídě jistě neudělali, což koresponduje s různorodými způsoby definování tříd a skupin do nich patřících, jak je vyjadřovali vypravěči. V masmédiích se pojem třída používá neproblematicky a samozřejmě, což může souviset s relativní jednoduchostí se zařadit do určité sociální třídy.

Literatura

- Altheide, David L. 1996. *Qualitative Media Analysis. Qualitative Research Methods Series 38*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Anderson, Benedict. 2003. „Pomyslná společnost.“ Pp. 239–269 in Miroslav Hroch (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Baker, Carolyn. 2004. „Membership Categorization and Interview Accounts.“ Pp. 162–176 in David Silverman (ed.). *Qualitative Research. Theory, Method and Practice*. London, Thousand Oaks, Delhi: Sage.
- Billig, Michael. 1985. „Prejudice, Categorization and Particularization: from a Perceptual to a Rhetorical Approach.“ *European Journal of Social Psychology* 15: 79–103.
- Billig, Michael. 1991. *Ideology and Opinions. Studies in Rhetorical Psychology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Bott, Elizabeth. 1971 (1957). *Family and Social Network*. London: Tavistock Publications.
- Bottero, Wendy. 2004. „Class Identity and Identity of the Class.“ *Sociology* 38(5): 985–1003.
- Bottero, Wendy. 2005. *Stratification: Social Division and Inequality*. New York: Routledge.
- Bottero, Wendy, Sarah Irwin. 2003. „Locating Difference: Class, ‚Race‘ and Gender, and the Shaping of Social Inequalities.“ *The Sociological Review* 51(4): 463–483.
- Bottero, Wendy, Kenneth Prandy. 2003. „Social Interaction Distance and Stratification.“ *British Journal of Sociology* 54(2): 177–197.
- Butler, Tim, Paul Watt. 2007. *Understanding Social Inequality*. London: Sage.
- Corbinová, Juliet, Anselm Strauss. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- Crompton Rosemary, Fione Devine, Mike Savage, John Scott (eds.). 2000. *Renewing Class Analysis*. Oxford/Malden: Blackwell Publishers.
- Černý, Jiří, Markéta Sedláčková, Jiří Šafr, Milan Tuček. 2004. *Zdroje utváření skupinových mentalit v České republice po roce 1989. Sociologické studie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Edwards, Derek, Jonathan Potter. 1992. *Discursive Psychology*. London, Newbury Park, New Delhi: SAGE Publications.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, Bernhard Giesen. 2004. „Konstrukce kolektivní identity.“ Pp. 363–370 in Miroslav Hroch. *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Goffman, Erving. 2001. „Footing.“ Pp. 93–110 in Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates (eds.). *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London: SAGE Publications.
- Goffman, Erving 2003 (1963). *Stigma. Poznámky k problému zvládnání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Hájek, Martin. 2001. „Čistota, znečištění a sociální struktura.“ *Biograf* 25: 49–62.
- Hewitt, John P., Randall Stokes. 1975. „Disclaimers.“ *American Sociological Review* 40(1): 1–11.
- Hirt, Tomáš, Marek Jakoubek. 2006. „Situace ‚romských‘ populací v ČR: ne-etnický výkladový model.“ Pp 63–83 in Yana Leontiyeva (ed.). *Menšinová problematika v ČR: komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)*. Praha: Sociologické studie/Sociological Studies 06:10.

- Jenkins, Richard. 2000. „Categorization: Identity, Social Process and Epistemology.“ *Current Sociology* 48(3): 7–25.
- Jenkins, Richard. 2004. *Social Identity*. London, New York: Routledge.
- Konopásek, Zdeněk. 1997. „Co si počít s počítačem v kvalitativním výzkumu. Atlas/ti v akci.“ *Biograf* 12: 71–110.
- Lamont, Michèle. 1992. *Money, Morals, and Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamont, Michèle. 2000. *The Dignity of Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class and Immigration*. New York (NY): Russell Sage Foundation.
- Lawler, Stephanie. 2005. „Introduction: Class, Culture and Identity.“ *Sociology* 39(5): 797–806.
- Machonin, Pavel, Milan Tuček (eds.). 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Pakulski, Jan, Malcolm Waters. 1996. „The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society.“ *Theory and Society* 25 (5): 667–691.
- Payne, Geoff. 2000. „Social Divisions and Social Cohesion.“ Pp. 242–253 in Geoff Payne (ed.). *Social Divisions*. New York: Palgrave.
- Payne, Geoff, Clare Grew. 2005. „Unpacking ‚Class Ambivalence‘: Some Conceptual and Methodological Issues in Accessing Class Cultures.“ *Sociology* 39(5): 893–910.
- Potter, Jonathan, Margaret Wetherell. 2001. „Unfolding: Discourse Analysis.“ Pp. 198–209 in Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates (eds.). *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks (CA), New Delhi: SAGE.
- Ritchie, Jane, Jane Lewis (eds.). 2003. *Qualitative Research Practice. A Guide for Social Science Students and Researchers*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Savage, Mike. 2005. „Working Class Identities in the 1960s: Revisiting the Afluent Worker Study.“ *Sociology* 39(5): 929–946.
- Savage, Mike, Gaynor Bagnall, Brian Longhurst. 2001. „Ordinary, Ambivalent and Defensive: Class Identities in the Northwest of England.“ *Sociology* 35 (4): 875–892.
- Šafr, Jiří a kol. 2008. *Alternativní teoretické přístupy ke stratifikaci*. Praha: Sociologický ústav (v tisku).
- Šanderová, Jadwiga. 1995. „Nesnáze s pojmem společenská třída. (Na okraj jedné diskuse).“ *Sociologický časopis* 31 (1): 61–75.
- Šanderová, Jadwiga. 2007. „Praktiky nespravedlnosti uznání.“ Pp. 79–98 in Martin Hájek a kol. *Praktiky ne/spravedlnosti: pojmy, slova, diskurzy*. Praha: Matfyzpress.
- Šmídová, Olga. 2007. „Kvalitativní přístup ke zkoumání sociální struktury.“ Pp. 89–102 in Jadwiga Šanderová (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Praha: ISS FSV UK.
- Tajfel, Henri. 1981. *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tollarová, Blanka. 2007. „Je normální, že cizinec není normální.“ Pp. 72–88 in Jadwiga Šanderová (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Praha: ISS FSV UK.
- Travers Max. 1999. „Qualitative Sociology and Social Class.“ *Sociological Research Online* 4 (1). [online]. Dostupné z: <<http://www.socresonline.org.uk/cgi-bin/perlfect/search/search.pl?q=dickens&showurl=%2F4%2F1%2Ftravers.html>>.
- van Dijk, Teun A. 1992. „Discourse and the Denial of Racism.“ *Discourse & Society* 3(1): 87–118.
- Vojtíšková, Kateřina. 2007. „Vnímání sociální stratifikace. Ti dole: zaslouží si uznání?“ Pp. 119–135 in Jadwiga Šanderová (ed.). *Sociální nerovnosti v kvalitativním výzkumu*. Praha: ISS FSV UK.
- Vojtíšková, Kateřina, Ondřej Špaček, Jiří Šafr. 2007. „Kdo je dole a kdo je nahoře‘ podle pražských učitelů ZŠ. Sociální nerovnosti v symbolické rovině.“ *Pražské sociálně vědní studie/Prague Social Science Studies*. Praha: FSV UK.

Příloha 1: Tematická osnova

1. Práce:

- význam práce pro život
- význam práce pro *postavení* ve společnosti (odlišnost od ostatních lidí)
- co baví a nebaví/štve na práci (*krátce*)
- cítíte se ve své práci dostatečně oceněný/á vzhledem ke svým schopnostem?
Pro nemanuálně pracující: zkušenost s manuální prací
Pro manuálně pracující: zkušenost s jinou než manuální prací
- co byste chtěl/a dělat za práci a jakou nechtěl/a a proč? (*krátce*)
- co povolání > kopáč/uklízečka; policista/policistka; politik/politička; lékař/lékařka; advokát/advokátka
- co byste byl/a ještě přinejhorším ochotný / á dělat? (v nepříznivé situaci)
- zkušenosti s nezaměstnaností

2. Biografie

- povolání a vzdělání rodičů
- vzdělávací a profesní dráha do současnosti
- zaměstnání partnera/partnerky

3. My: Kdo je blízký

- práce tří nejlepších přátel
- liší se lidé kolem vás, resp. odlišujete se vy něčím od nich
- s kým trávíte volný čas

4. Výchovné hodnoty (pro děti)

- podpora vlastností a hodnot u dětí/vnoučat
- důležitost vzdělání pro jejich život / co by měli vystudovat, jakou práci by měli dělat

5. Jací jsou blízcí?

- s kým byste se nemohl/a přátelit
- koho byste si nevzal/la nebo žil/a
- co je důležité pro výběr partnera/ky
- důležitost manželství a/nebo rodičovství (nebo jejich absence) pro vaše postavení

7. Oni: Kdo jsou mně vzdálení

Všichni se někdy tak trochu cítíme nadřazeni či podřazeni vůči některým lidem.

- kdy a ke komu se Vám stalo, že jste se cítil/a méněcenný/á, podřízený/á
- kdy a ke kterým lidem jste se naopak cítil/a nadřazený/á, lepší než oni
- osobní vzor – ano/ne, kdo a proč?
- jakých lidí je třeba si vážit
- kterých lidí si nemůžete vážit

8. Dole / nahoře a proč?

Mohl/a byste se nějak zamyslet nad celou českou společností a zkusit ji nějak popsat z hlediska nerovností mezi lidmi a rozvrstvení?

- které skupiny lidí se mají u nás špatně, dalo by se o nich říci, že jsou to „ti dole“
- proč, jak žijí, znáte někoho osobně
- kteří lidé se u nás mají velmi dobře, dalo by se o nich říci, že jsou „nahoře“
- proč, jak žijí, znáte někoho osobně
- kdo u nás tvoří elitu nebo elity, jací lidé to jsou
- vaše situace – bude se do budoucna měnit? Proč?
- jak se člověk může „posunout“ v pomyslné hierarchii výš či níž

9. Životní šance – co je úspěch?

Jakou roli pro dobré postavení člověka ve společnosti hrají podle Vás následující věci:

- moc / kontakty / vzhled / peníze / vzdělání / vlastní vůle / vystupování / čest
- kdo je úspěšný
- mají lidé stejné životní šance

Někteří lidé říkají, že přirozená je nerovnost mezi lidmi, co vy na to? (spravedlnost)

10. Morální hodnocení, „spravedlnost?“

- kdo jsou „slušní lidé“
- co pro Vás znamená sousloví „špinavé“ a „čisté ruce“
- špinavé ruce při manuální práci

11. Třída

Když se v médiích hovoří o naší společnosti, tak se občas používá termínu společenská třída. Co si pod tím představíte?

- dochází k nějakým změnám, žijeme v „beztřídní společnosti“ – srovnání s dobou před rokem 1989?
- v čem se třídy odlišují? (profese, dovolená, životní styl, peníze, bydlení)
- vy a vaše rodina, do které třídy patříte (popis třídy, proč právě do ní)

Kdybyste měl/a poznat, zda někdo patří do stejné třídy jako vy nebo ne, co byste k tomu potřeboval/a vědět? (rodina, peníze, vzdělání, povolání, životní hodnoty)

- odlišuje se to u mužů a žen? (např. má uklízečka stejné postavení jako uklízeč, politik/politička)
- do jaké třídy byste zařadil/a: Romy / Američany / Slováky / Vietnamce / Ukrajince / Němce
- v jakém spolku, klubu nebo třeba partičce kamarádů byste se cítil/a lépe: tam kde všichni jsou ze stejné třídy/vrstvy, nebo kde jsou lidé z různých tříd/vrstev?

Příloha 2: Abecední seznam vypravěčů a vypravěček

Alias; věk; vzdělání; rodinný stav; povolání; bydliště

Adriana; 49; SOU; vdaná; 2 děti; dělnice; Liberec
Aneta; 40; SOU; rozvedená; 3 děti; dělnice, Liberec
Blažena; 42; SŠ; rozvedená; 2 děti; prodavačka oděvů, Praha
Bonifác; 35; SŠ; ženatý; bezdětný; barman; Praha
Bruno; 40; VŠ; ženatý; 1 dítě; vedoucí dráhy; Liberec
Ctibor; 50; SŠ; ženatý; 1 dítě; ředitel s. r. o., Praha
Dalibor; 49; VŠ; ženatý; 2 děti; výkonný ředitel; Liberec
Emil; 42; SOU s maturitou; rozvedený; 2 děti; dělník-opravář; Liberec
Filip; 50; SOU; ženatý; 2 děti; instalatér; Liberec
Gita; 35; SOU s maturitou; 1 dítě; prodavačka vlastní; Liberec
Iveta; 38; SOU; rozvedená; 2 děti; prodavačka; Liberec
Ivo; 39; SŠ; ženatý; 1 dítě; prodavač; Liberec
Jana; 48; SOU; vdaná; 2 děti; dělnice v lisovně; Praha
Kamila; 36; VŠ; vdaná; 1 dítě; vedoucí v lékárně; Praha
Květa; 28; VŠ; svobodná; bezdětná; psycholožka; Liberec
Laura; 40; SOŠ; rozvedená; 3 děti; prodavačka; Liberec
Libuše; 40; SOU; vdaná; 2 děti; prodavačka textilu; Liberec
Monika; 48; VŠ; vdaná; 2 děti; ředitelka základní školy; Praha
Nataša; 38; SOU s maturitou; vdaná; 2 děti; kadeřnice; Praha
Nora; 42; SOŠ; rozvedená; 1 dítě; šička; Praha
Norbert; 48; VŠ; ženatý; 2 děti; ředitel a spolujednatel s. r. o.; Liberec
Pankrác; 48; SOU; rozvedený; 3 děti; dělník ve slévárně; Praha
Přemysl; 40; VŠ; svobodný; bezdětný; vedoucí ČD; Liberec
Servác; 50; SŠ; ženatý; 3 děti; prodavač vlastní; Praha
Svatava; 40; VŠ; vdaná; 1 dítě; manažerka ve státní správě
Vilém; 35; SOU; ženatý; 1 dítě; dělník; Praha
Viola; 45; SOU; rozvedená; 2 děti; pokladní v supermarketu/dělnice v čistírně; Praha
Vít; 37; SŠ; ženatý; 2 děti; asistent náměstka ředitele; Praha
Zbyšek; 41; SOU; ženatý; 3 děti; dělník-nástrojář; Liberec
Žofie; 35; SOU s nástavbou; rozvedená; 1 dítě; prodavačka v řeznictví/servírka; Praha

Příloha 3: Zdroje dat z médií

Počet článků v médiích, ve kterých se vyskytoval pojem „sociální třída“
(dle vyhledávání Anopressem)

Médium dle četnosti/rok	2005	2006	2007	Polovina roku 2008	Celkem
Haló noviny	5	5	9	3	22
Britské listy	4	2	3	4	13
lokální deníky	5	2	7 (-2)*	9 (-8)**	13
Mladá Fronta DNES	4	2	2		8
Český rozhlas 6	2	2	1		5
Lidové noviny	3		1	1	5
Neviditelný pes (internet)	1		2	2	5
Právo	1	3	1		5
Respekt			2	1	3
A2 kulturní týdeník			2		2
ČT1	1			1	2
Marketing a média	1			1	2
Květy			1	1	2
TV revue	1	1			2
Týden		2			2
ČT24		1			1
Ekonom	1				1
Hospodářské noviny			1		1
Medicína po promoci			1		1
Metro			1		1
Moderní vyučování		1			1
NetImpuls (internet)		1			1
Odpady (časopis)		1			1
Radiožurnál			1		1
Zdravotnické noviny				1	1
Celkem	29	23	35 (-2)	24 (-8)	101

* 1 stejný článek ve 3 lokálních denících

** 1 stejný článek v 9 lokálních denících

Shrnutí

V textu se zabýváme tím, jak lidé v rozhovorech re-konstruují nerovnosti mezi sociálními kategoriemi v české společnosti a jak vymezují hranice mezi nimi. Jak běžní lidé rozumí nerovnostem, jaké přisuzují charakteristiky, nároky, oprávnění, ocenění členům několika sociálních kategorií, jak se proti nim vymezují, jak se od nich distancují anebo jak se s nimi identifikují.

Cílem kvalitativního výzkumu bylo především:

- Zmapovat pohledy laiků a médií na sociálně-stratifikační prostor naší společnosti, včetně sociálních kategorií nezařazených v pracovním procesu, a to bez apriorních klasifikací (typu status či třída),
- popsat vytváření vztahů mezi určitými sociálními skupinami, konstruování „my“ a „oni“,
- zodpovědět otázku, jaké lidé v rozhovorech utvářejí sociální kolektivity (skupiny, kategorie, třídy), kde vidí a vedou hranice mezi nimi, s jakými charakteristikami pracují jako s konstitutivními.

Při vytváření dat a jejich analýze jsme sledovali zejména tyto výzkumné otázky a témata:

- V jakých kategoriích lidé rozumí strukturovanosti a diferenciaci společnosti?
- Vidí lidé sociální strukturu jako pozvolně hierarchickou, nebo spíše jako složenou z uzavřených kategorií?
- Lze hovořit podle vypravěčů o tom, že v současné české společnosti existují sociální třídy s jasně vymezenými hranicemi?
- Jak muži a ženy chápou odlišnosti sociálních kategorií a jak se zařazovali do sociálních tříd?
- Které sociální kategorie lidé umisťují ve společnosti „nahoru“ a které „dolů“ a podle jakých kritérií?
- Kdo si své postavení zaslouží a u koho by se mělo změnit, aby byla společnost spravedlivější?

Empirickým základem analýzy se staly přepisy hloubkových rozhovorů s celkem 30 muži a ženami různého vzdělání a sociálního postavení pracujícími v Praze či Liberci.

Analýza sledovala distancování se vypravěčů od určitých skupin (out-group, „oni“) a budování vlastní sociální identity prostřednictvím konstruování symbolických hranic a sebeidentifikace (in-group, „my“). Předmětem interpretace se staly diskursivní reprezentace krajních skupin umisťovaných v české společnosti „dole“ a „nahore“, ale také do středu, a dále laický a mediální diskurz o sociálních třídách.

Sociální kategorie byly sledovány jako budované pomocí kritérií definujících členství, charakteristik připisovaných příslušníkům kategorií, jejich nároků a oprávnění. Skupiny či kategorie (např. bezdomovci, nezaměstnaní, dělnická třída, politici) sice nemají jednoznačné hranice a jsou konstruovány v interakci, ale za využití sdílených kulturních zdrojů umožňujících intersubjektivní porozumění. Pro každou kategorii existuje určitý stereotyp – reprezentace, kterou vypravěči vnímají jako ve společnosti převládající a k níž se vztahují (potvrzují ji či zpochybňují, vyvrací).

Při otázce společenských hierarchií, vztahů podřízenosti a nadřízenosti, lidé využívají především dvou dimenzí – postavení odvozené z materiálních a mocenských nerovností ve společnosti (třídní dimenze) a symbolické postavení ve společnosti (uznání). Vnímaná výrazná nekorespondence postavení v těchto dimenzích je otevřeně napadána jako špatná, nelegitimní.

Účastníci sdílí to, že jsou občany ČR s její historií a kulturou, vydělávají si poctivou práci, jsou schopní postarat se o sebe a rodinu a přispívají do společné státní pokladny. Většina vypravěčů přitom sdílí pocit, že se jim za to nedostává adekvátní odměny symbolické ani materiální v případě nouze. Negativně se vymezují vůči kategoriím jako Romové, bezdomovci, lidé zneužívající sociální dávky, ale také politici, bohatí, vyšší třídy či celebrity.

Budovaná pozitivní identita poctivého člověka umožňuje klást morální nároky, kritizovat a distancovat se od těch, kteří normám „normálních“ neodpovídají. S tím souvisí otázka sociální solidarity a přerozdělování, tedy komu a za jakých podmínek by se mělo pomáhat. Podle vypravěčů by solidarita měla být omezena na ty, kteří za svou situaci nemohou, mají snahu a chuť pracovat, znovu se zapojit, přijímají hodnoty a normy dané společností. Kdo nechce pracovat a podílet se na rozvoji bohatství společnosti, by neměl mít nárok z něj čerpat, měl by být vyloučen. Politici, kteří o těchto otázkách rozhodují, jsou popisováni jako zajímaví se pouze o vlastní blaha a nikoli spravedlnost.

Součástí analýzy vnímání a konstruování nerovností je i zkoumání toho, zda lidé ve společnosti identifikují určité sociální třídy. Konkrétně jsme zkoumali, co si pod třídou představují, na základě čeho ji ve společnosti poznají, kolik tříd ve společnosti vidí a do které se sami zařadí. Výsledky analýzy lze shrnout do těchto tvrzení: 1. To, jestli lidé uvažují o třídách a vrstvách, záleží na tom, jaký je podle nich princip rozvrstvení. 2. Lidé nevidí většinou třídy, spíše graduálně vrstvy. Za uzavřené, specifické třídy považují maximálně dělnickou, ale i to je nejednoznačné. 3. Pojetí třídního rozvrstvení souvisí také s tím, co v lidech vyvolává pojem třída. Tento termín není v naší současné společnosti neproblematický, neboť odkazuje k oficiální doktríně za minulého režimu.

Pokud mají lidé k pojmu třída nějaký vztah, tak je spíše negativní, minimálně neutrální. Ve výpovědích se nevyskytl pozitivní identifikace (třídní hrdost), a to ani u dělníků, kteří akceptují zařazení do dělnické třídy, protože vykonávají manuální zaměstnání, ale zároveň ukazují na stigmatizaci s touto kategorií spojenou. Lidé rozumí strukturovanosti, diferenciaci společnosti, ale ne nutně v kategorii „třída“. Také vnímají, že nerovnosti, ač patrně i v minulém režimu, mají spíše tendenci narůstat.

Celkově je zařazování lidí do třídy a stratifikační prostor vnímáno jako multidimenzionální jev. Vliv zaměstnání samotného se chápe pro určení třídní pozice jako nízký, významné je i společenské chování, ale z ekonomických faktorů je vnímán jako důležitý příjem a i s ním spojená potřeba. Ve vnímání principů rozvrstvení se projevují odlišnosti jak podle pohlaví, tak podle společenského sta-

tusu samotných respondentů. Zejména oblast spotřeby jako stratifikační rys společnosti je vnímána odlišně muži a ženami.

Analýza kvalitativních rozhovorů je doplněna o zkoumání pojmu sociální třída a jejích souvislostí v současných českých mediálních diskurzích. Analyzovány byly články z databáze Anopressu v letech 2005–2008 pomocí metody etnografické obsahové analýzy.

O třídě se celkově v českých médiích píše relativně málo, za posledních tři a půl roku se vyskytla zhruba ve sto článcích. V daných jednotkách analýzy jsem vysledovala především dva hlavní rámce, v nichž se třída interpretuje a nabývá určitých (pod)kategorií.

Ideologický rámec, často spojený s marxistickou rétorikou, je typický zejména pro nemainstreamová, menšinová média, zatímco popisný rámec, který však také není prostý normativních aspektů, se spíše vyskytuje v mainstreamových médiích.

Pro první rámec je charakteristické úzké spojení třídy se zájmy, konflikty a vědomím, což se v popisném rámci takto silně neobjevuje. Například téma dělnické třídy se vyskytuje v obou rámcích, ale kontexty a interpretace jsou odlišné. V ideologickém rámci představuje jednoho z typických aktérů, vyskytuje se v konfliktním vztahu s buržoazií, kapitalisty atd., má kladné hodnocení, zatímco v popisném se objevuje nepřímo ve spojení s typem profese (manuální práce), velikostí příjmu a majetku (chudoba) nebo s dehonestujícími výrazy.

Narozdíl od ideologického rámce, který v jednotkách analýzy používá třídu zhusta, v popisném najdeme jen krátké zmínky, často jen jednu v celé jednotce zkoumání (článku) a obvykle bez dalších vysvětlení. Pojem se tu vyskytuje jakoby mimochodem, nebývá hlavním tématem článků. Velká část mediálních sdělení používá termín sociální třída automaticky, bez vysvětlení a diskuse, neboť jej převzala ze západních médií a kontextů (hlavně britských či amerických).

Summary

This text focuses on how people construct the inequalities in Czech society and how they define social categories and boundaries between them. It is analysed how ordinary people interpret inequalities; what characteristics, rights, and authority they assign to and their assessment of different social categories, and how people distinguish and distance themselves from or identify with these categories.

The main objective of this qualitative study is:

- to map the views of ordinary people and the media on social stratification in Czech society, without predetermined classifications (such as status or social class);
- to describe how particular social groups relate to each other and how they construct ‘us and them’ oppositions;
- to answer the question what kind of social collectives (groups, categories, classes) people articulate in conversation, where they see and draw the lines between them, and what kind of characteristics they work with as constitutive.

In the collection and analysis of data the authors focused on the following research questions and themes:

- What categories do people employ in their understanding of how society is structured and differentiated?
- Do people see the social structure as a gradual hierarchical structure or rather as comprised out of closed categories?
- In the narrators’ views, are there social classes with clearly defined boundaries in Czech society?
- How do men and women interpret the differences between social categories and how do they rank themselves in the social hierarchy?
- Which social categories do people rank ‘at the top’ of society and which ‘at the bottom’ and based on what criteria?

Empirically the analysis is based on transcriptions of in-depth interviews that were conducted with thirty men and women with various educational backgrounds and social statuses who are working in Prague or Liberec.

The analysis examines how the narrators distance themselves from certain groups (out-groups, ‘them’) and how they define their own social identity by constructing symbolic boundaries and through self-identification (in-groups, ‘us’). The discursive representation of groups located at the extreme ends of the Czech social hierarchy, those ‘at the bottom’ and those ‘on top’, was also addressed.

The analysis examined how different social categories are constructed with the aid of criteria that define membership, thus boundaries between members and outsiders. The criteria include personal characteristics, abilities, rights, and authority assigned to categories and its members.

Groups and categories (e.g. the homeless, the unemployed, the working class, politicians) do not have clear boundaries and are constructed through interaction, but this occurs using shared cultural sources that facilitate inter-subjective understanding. For each category there exists a certain stereotype – a representation that the narrators see as the prevailing view in society and one that they relate to (confirming, questioning, or refuting it).

When asked about social hierarchies, relationships of subordination and superiority, people tend to mobilise two dimensions: a status derived from material and power inequalities in society (the dimension of class), and a symbolic recognition (the dimension of status). The perceived existence of a pronounced status inconsistency in these dimensions is openly challenged as wrong and illegitimate.

What the narrators share is the fact that they are citizens of the Czech Republic, have a common history and culture, make a living through honest work, are able to take care of themselves and their families, and pay their contributions to the state treasury. Yet the majority of the narrators share the feeling that they are not adequately rewarded for this, either symbolically or materially, particularly if they are in need of. They distinguish themselves in critical terms from categories such as the Roma, the homeless, people who abuse social benefits, and also politicians, the wealthy, the upper classes, and celebrities.

Constructed positive identity of an honest individual allows people to make moral demands, criticise, and distance themselves from those who do not correspond to the norms of those considered 'normal'. This is connected to the issue of social solidarity and redistribution, that is, who should receive help and under what circumstances. According to the narrators, people in society should limit their sense of solidarity to those who are in a certain negative situations by no fault of their own, who try and are willing to work and become active again, and accept the values and norms of the given society. People who are unwilling to work and contribute to the development of society should not be entitled to draw from that society and its welfare system and should be excluded from it. Politicians who make decisions about these issues are described as only being interested in their own welfare and not interested in justice.

This analysis of the perception and construction of inequalities also involved examining whether people identify social classes in society. Specifically the authors examined what class represents to people, how they recognise it in society, how many classes they see in society, and in which class they rank themselves. The results of the analysis can be summarised in the following statements: 1. Whether or not people think about classes and social strata depends on what in their view the principle of stratification is; 2. People tend not to see classes but rather gradual strata, and at most they view the working class as an enclosed category, but even it is ambiguous; 3. The concept of class stratification is also connected with what the term class evokes in people's minds. It is not an unencumbered term in contemporary Czech society, as it alludes to the official doctrine of the previous regime.

When the term 'class' means something to people, then it is usually something negative and at best neutral. In the narrators' statements there were no positive identifications (such as class pride), not even among workers who, as manual labours, accept being ranked in the working class, but at the same time note the stigma attached with this category. People understand society as structured and differentiated, but not necessarily in categories of 'class'. They are also aware that inequalities, though also apparent in the previous regime, tend to be on the rise.

On the whole categorising people within a class or in the stratification space is perceived as a multidimensional phenomenon. The significance of employment for determining class status is considered to be low, social behaviour is considered significant, but economic factors such as income and the related consumption is viewed as important. Perceptions of the principles of stratification reveal differences based on the gender and the social status of the respondents. In particular, women and men have differing perceptions of the area of consumption as a stratification feature.

As part of the analysis of the qualitative interviews, the term and context of social class in contemporary Czech media discourse were also examined. The authors made an ethnographic content analysis of articles from the Anopress database dating from 2005-2008.

In general the Czech media do not write much about class, and in the past three and a half years the subject appeared in around one hundred articles. In the given analytical units the authors mainly looked at two main frameworks through which class is interpreted and acquires certain (sub-)categories.

The "ideological" framework, often associated with Marxist rhetoric, is particularly typical of non-mainstream, minority media, while a "descriptive" (despite having normative aspects) framework, tends to appear in the mainstream media.

In the first framework there is typically a close connection between class and interests, conflicts, and awareness, which is not strongly present in the descriptive framework. For example, the theme of the working class occurs in both frameworks, but the contexts and interpretations are different. In the ideological framework it is one among other typical aspects, it occurs in a relationship of conflict with the bourgeoisie, capitalists, and so on, and it is a positive category, but in the descriptive framework it occurs indirectly, in connection with a particular type of profession (manual labour), an amount of income or property (poverty), or with derogatory expressions.

Unlike the ideological framework, in which class is used extensively within the units of analysis, in the descriptive framework the mentions of it are brief, often just once in each unit of analysis (article) and usually without further explanation. In the descriptive framework class is mentioned incidentally, it is not the main theme of the article. Many media texts use the term 'social class' automatically, without explanation or discussion, as they have drawn it from western (mainly British and American) media and contexts.

Zusammenfassung

Der Text befasst sich mit der Frage, wie Menschen in Gesprächen Ungleichheiten zwischen sozialen Kategorien in der tschechischen Gesellschaft rekonstruieren und wie sie die Grenzen zwischen diesen Kategorien definieren. Wie sie Ungleichheiten verstehen, welche Merkmale, Ansprüche, Rechte und Bewertungen sie den Angehörigen verschiedener sozialer Kategorien zuschreiben, wie sie sich gegen Kategorien abgrenzen oder sich von diesen distanzieren bzw. sich mit diesen identifizieren.

Ziel der qualitativen Untersuchung ist insbesondere:

- Aufstellung einer Übersicht der Sicht von Laien und Medien auf den sozial-stratifizierenden Raum unserer Gesellschaft einschließlich der nicht in den Arbeitsprozess eingebundenen sozialen Kategorien ohne vorherige Klassifizierung (nach Status bzw. Klasse),
- Beschreibung der Beziehungen zwischen bestimmten sozialen Gruppen, Herausbildung der Begriffe „wir“ und „die“,
- Beantwortung der Frage, wie Menschen in Gesprächen Kollektive (Gruppen, Kategorien, Klassen) bilden, wo sie die Grenzen zwischen diesen sehen und ziehen, welche Merkmale sie als konstituierende Merkmale verwenden.

Bei der Zusammenstellung und Analyse der Daten verfolgten wir insbesondere die folgenden Fragen und Forschungsthemen:

- In welchen Kategorien verstehen die Menschen die Strukturiertheit und Differenzierung der Gesellschaft?
- Sehen die Menschen die soziale Struktur als eine lockere Hierarchie oder eher als Zusammensetzung abgeschlossener Kategorien?
- Kann man nach Meinung der Befragten sagen, dass es in der heutigen tschechischen Gesellschaft klar umgrenzte soziale Klassen gibt?
- Wie begreifen Männer und Frauen die Unterschiede der sozialen Kategorien und wie ordnen sie sich selbst den sozialen Klassen zu?
- Welche sozialen Kategorien werden von den Gesprächspartnern in der Gesellschaft „oben“ bzw. „unten“ angeordnet und nach welchen Kriterien geschieht dies?
- Wer hat seine soziale Stellung verdient und bei wem sollte sich die Stellung ändern, damit die Gesellschaft gerechter wird?

Empirische Grundlage der Analyse sind die Protokolle eingehender Gespräche mit insgesamt 30 Männern und Frauen unterschiedlicher Bildung und sozialer Stellung, die in Prag bzw. Liberec tätig sind.

In der Analyse verfolgten wir die Distanzierung der Gesprächspartner von bestimmten Gruppen (Out-group, „die“) und den Aufbau der eigenen sozialen Identität mittels symbolischer Grenzen und Selbstidentifizierung (In-group, „wir“). Gegenstand war auch eine diskursive Repräsentation der Randgruppen der tschechischen Gesellschaft, d.h. „die da unten“ und „die da oben“.

Die sozialen Kategorien wurden in ihrem Aufbau nach Kriterien verfolgt, die die Zugehörigkeit zu einer bestimmten Kategorie definieren, sowie nach den den Angehörigen dieser Kategorie zugeschriebenen Merkmalen, Ansprüchen und Rechten. Die Gruppen bzw. Kategorien (beispielsweise Obdachlose, Arbeitslose, Arbeiterklasse, Politiker) sind zwar nicht klar voneinander abgegrenzt und werden in der Interaktion konstruiert, dies jedoch unter Verwendung gemeinsamer Kulturquellen, die ein intersubjektives Verständnis ermöglichen. Für jede Kategorie gibt es gewisse Stereotypen – Repräsentationen, die von den Gesprächspartnern als in der Gesellschaft vorherrschend wahrgenommen werden und auf die sie sich beziehen (d.h. diese bestätigen bzw. sie anzweifeln, ihnen widersprechen).

Hinsichtlich der Frage der gesellschaftlichen Hierarchien werden von den Gesprächspartnern insbesondere zwei Dimensionen verwendet – die aus materiellen Ungleichheiten oder Ungleichheiten der Machtverteilung in der Gesellschaft abgeleitete Stellung (Klassendimension) und die symbolische Stellung in der Gesellschaft (Anerkennung). Die Tatsache, dass die Stellungen in diesen Dimensionen als nicht übereinstimmend wahrgenommen werden, wird offen als schlecht und nicht legitim angegriffen.

Die Gesprächspartner stimmen damit überein, dass sie Bürger der Tschechischen Republik mit ihrer Geschichte und Kultur sind, dass sie ihr Geld durch ehrliche Arbeit verdienen, dass sie in der Lage sind, für sich selbst und ihre Familien zu sorgen und dass sie gemeinsam zur Staatskasse beitragen. Die meisten Gesprächspartner haben dabei das Gefühl, dass sie dafür keine adäquate symbolische Anerkennung und auch im Notfall keine entsprechende materielle Versorgung erhalten. Negativ grenzen sie sich gegen Kategorien wie Roma, Obdachlose, Sozialbetrüger, aber auch Politiker, Reiche, Angehörige der höheren Klassen oder Zelebritäten ab.

Das Aufbauen der positiven Identität eines ehrlichen Menschen ermöglicht es, moralische Ansprüche zu stellen, zu kritisieren und sich von jenen zu distanzieren, die den Normen der „Normalen“ nicht entsprechen. Damit hängt auch die Frage der sozialen Solidarität und der Umverteilung zusammen, d.h. die Frage, wem unter welchen Umständen geholfen werden sollte. Nach Meinung der Gesprächspartner sollte sich die Solidarität auf jene beschränken, die nichts für ihre Situation können, die sich um Arbeit bemühen, die sich in die Gesellschaft einbinden möchten und ihre Normen und Werte akzeptieren. Wer nicht arbeiten und sich nicht an der Entwicklung des gesellschaftlichen Reichtums beteiligen möchte, der sollte auch keinen Anspruch auf einen Anteil an diesem Reichtum haben, er sollte aus der Gesellschaft ausgeschlossen werden. Die Politiker, die über diese Fragen entscheiden, werden als Personen beschrieben, die sich nur um ihr eigenes Wohl kümmern und nicht um Gerechtigkeit.

Bestandteil der Analyse der Wahrnehmung und Aufstellung von Ungleichheiten ist auch die Untersuchung der Frage, ob die Menschen in der Gesellschaft bestimmte soziale Klassen identifizieren. Konkret untersuchten wir die Frage, was die Menschen sich unter dem Begriff der Klasse vorstellen, anhand welcher Kriterien sie Klassen in der Gesellschaft erkennen, wie viele Klassen sie in der Ge-

sellschaft sehen und welcher Klasse sie sich selbst zuordnen. Die Ergebnisse dieser Analyse lassen sich in den folgenden Thesen zusammenfassen: 1. Die Frage, ob Menschen in der Gesellschaft Klassen oder Schichten sehen, hängt von ihrer Sichtweise des Prinzips der Schichtung ab. 2. Die meisten Menschen sehen keine Klassen, sondern eher graduelle Schichten. Als abgeschlossene, spezifische Klasse wird höchstens die Arbeiterklasse angesehen, aber auch das nicht eindeutig. 3. Die Auffassung der Klassenschichtung hängt auch damit zusammen, was der Begriff Klasse in den Menschen hervorruft. Dieser Begriff ist in unserer heutigen Gesellschaft nicht unproblematisch, da er auf die offizielle Doktrin des vergangenen Regimes verweist.

Falls die Menschen zum Begriff der Klasse überhaupt einen Bezug haben, so ist dieser eher negativ oder zumindest neutral. In den Gesprächen tauchte keine positive Identifikation (Klassenstolz) auf, und das nicht einmal bei Arbeitern, die ihre Zugehörigkeit zur Arbeiterklasse akzeptieren, weil sie manuell arbeiten, gleichzeitig aber auf die mit dieser Kategorie verbundene Stigmatisierung verweisen. Die Menschen verstehen die Strukturiertheit und Differenzierung der Gesellschaft, nicht aber unbedingt in der Kategorie „Klasse“. Gleichfalls ist ihnen bewusst, dass Ungleichheiten, obwohl es diese auch im vergangenen Regime gab, eine eher steigende Tendenz haben.

Insgesamt wird die Klasseneinteilung und der Stratifizierungsraum als multidimensionale Erscheinung wahrgenommen. Der Einfluss des Berufes an sich wird für die Bestimmung der Klassenposition eher als gering eingestuft, wichtig ist hierfür auch das Verhalten in der Gesellschaft sowie hinsichtlich der ökonomischen Faktoren das Einkommen und der damit verbundene Konsum. In der Wahrnehmung der Schichtungsprinzipien äußern sich Unterschiede im Geschlecht sowie in der gesellschaftlichen Stellung der Gesprächspartner. Insbesondere wird der Konsum als Stratifizierungszug der Gesellschaft von Männern und Frauen unterschiedlich bewertet.

Die Analyse der qualitativen Gespräche wird ergänzt um eine Untersuchung des Begriffs soziale Klasse und ihre Analyse im Zusammenhang der tschechischen Mediendiskurse. Analysiert wurden Artikel aus der Anopress-Datenbank der Jahre 2005-2008 mithilfe des Verfahrens der ethnografischen Inhaltsanalyse.

Über Klassen wird in den tschechischen Medien relativ selten geschrieben, in den vergangenen dreieinhalb Jahren tauchte dieser Begriff in ungefähr einhundert Artikeln auf. In den gegebenen Analyseeinheiten tauchten zwei wesentliche Rahmenbedingungen auf, in denen der Begriff Klasse interpretiert wird und gewisse (Sub-)Kategorien annimmt.

Es ist dies der ideologische Rahmen, oft in Verbindung mit marxistischer Rhetorik, der insbesondere für Minderheitsmedien außerhalb des Mainstreams typisch ist, während der beschreibende Rahmen, der freilich nicht frei von normativen Aspekten ist, eher in den Mainstream-Medien auftaucht.

Für den ideologischen Rahmen ist die enge Verbindung mit Interessen, Konflikten und Bewusstsein charakteristisch, was sich im beschreibenden Rahmen nicht so stark äußert. So taucht das Thema der Arbeiterklasse in beiden Rahmen auf, Kontext und Interpretation sind jedoch in beiden verschieden. Im ideologischen Rahmen ist die Arbeiterklasse einer der typischen Akteure, sie taucht im Konflikt zur Bourgeoisie, zum Kapitalisten usw. auf und wird positiv bewertet, während sie im beschreibenden Rahmen indirekt in Verbindung mit dem Berufsbild (manuelle Arbeit), der Höhe des Einkommens und Vermögens (Armut) oder auch mit abfälligen Begriffen auftaucht.

Im Unterschied zum ideologischen Rahmen, in dem der Begriff Klasse in den Analyseeinheiten sehr oft verwendet wird, finden wir im beschreibenden Rahmen lediglich kurze Erwähnungen, oft nur eine einzige in einer ganzen Analyseinheit (Artikel) und in der Regel ohne weitere Erläuterung. Der Begriff taucht hier also nur am Rande auf und ist in der Regel nicht das Hauptthema der Artikel. In vielen Medienartikeln wird der Begriff der sozialen Klasse automatisch, ohne Erläuterung und Diskussion verwendet, da er aus westlichen (insbesondere britischen und amerikanischen) Medien und Kontexten übernommen wurde.

O autorkách

PhDr. Marta Kolářová, Ph.D.

marta.kolarova@soc.cas.cz

Je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., kde se zabývá prolínáním nerovností třídních, genderových a rasových/etnických. Pracuje zde také jako šéfredaktorka Socioweby. Mezi její další výzkumné zájmy patří genderové aspekty globalizace a sociálních hnutí a studium subkultur. Vyučuje na Karlově Univerzitě a New York University v Praze.

Mgr. et Bc. Kateřina Vojtíšková

katerina.vojtiskova@soc.cas.cz

Je odbornou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., kde se zabývá kvalitativními výzkumy zaměřenými na problematiku sociálních nerovností. V centru jejího zájmu stojí především otázky utváření sociální identity a role kulturních zdrojů při procesech vzdělanostní reprodukce/mobility. Je doktorandkou na katedře sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy.

Vnímání a utváření sociálních distancí a třídních nerovností v české společnosti

Marta Kolářová, Kateřina Vojtíšková

Edice Sociologické studie/Sociological Studies 08:5

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Denis Jerie

Návrh edice a obálka: Zdeněk Trinkewitz

Sazba: Petr Teichmann

Tisk a vazba: ERMAT Praha, s.r.o., Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 200 výtisků

1. vydání

Praha 2008

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

tel.: 222 221 761, 221 183 217, 218, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz